امام بخاری
و زمان ماجرالری

پروفیسور عبدالحکیم شرعی جوزجانی

سیوئیس‌ده‌گی افغانستان تورکلری‌نینگ مدنی اویوشمه‌سی
ساتما / SATMA
۲۰۲۶ سیوئیس

کتاب بیلگیلری:

*کتاب آتی: امام بخاری و زمان ماجرالری

*یازووچی: پروفیسور عبدالحکیم شرعی جوزجانی

*نشر ایتووچی: سیوئیس‌ده‌گی افغانستان تورکلری‌نینگ مدنی اویوشمه‌سی ساتما/SATMA

*باسیلگن ییلی: ۱۴۰۵هجری ییلی /۲۰۲۶میلادی

*صفحه تیزیمی: داکتر نایل خانکیلدی

*مقاوه دیزاینی: انجینر برلاس عظیمی

*سانی: ۵۰۰

بو کتاب، «۲۹میزان، اوزبیک تیلی ملی کونی» مناسبتی اوچون باستیریلگن!

بسم الله الرحمن الرحیم

اولوغ تینگری آتی بیلن

کتاب حقیده قیسقه بیر سوز

کیچه‌نی یاریتگن بیر عشق و جیملیک!

امـام بخاری‌نینـگ چیله‌لـی یولچیلیگیـده و ماوارالنهرنینـگ حزیـن میراثیگـه بیـر تقدیـم!

کیمـی تصادفلـر اونچـه هـم معنالیـک بولـه‌دی کـه، هـر تمانـدن قره‌سـنگیز، عادتـا رویـا کوره‌دیگن-دیـک بیـر حالتـده حس قیله‌سـیز اوزینگیزنـی. بوکـون (پنجشـنبه)می دیسـم؛ یاکـه اینـدی کیچه‌نینـگ سـاعت تورتیـده (جمعـه) کیرگنیـدن، پنجشـنبه‌نی توناکـون مـی دیسـم بیلمیمـن؛ بـو کتاب‌نینـگ بیـر پـی‌دی‌اف ویرسـیونی قولیمگـه توشـدی. اوقیـب چیقدیـم و کیمـی تخنیکـی خطالـر سـئزدیم. مقصدیـم، بـو کتابنـی اویوشـمه‌میز «سـاتما/ SATMA» تمانیـدن باسـتیریب چیقاریـش و خلقیمیزنینـگ خدمتیگـه قویـش ایـدی.

کتابـی بیـر مرتـه اوقیـب چیقدیـم. تغیـن بـو گـوزه‌ل اثرنـی هرکیم‌نینـگ اوقیشـی کیـره‌ک بولگنیگـه کوپـراق ایشـاندیم. اونـدن سـونگ امـام بخـاری (رح)نینـگ زمـان و حیـات ماجرالرینـی اورگنگینچـه کوردیـم کـه، حرمتلـی یازووچیمیـز اسـتاد شـرعی جوزجانی‌نینـگ هـم اولرگـه اوخشـش آزکـوپ تمانلـری، کیمـی زاویـه‌دن قره‌گنـده بیربیراویگـه کیسیشـه‌دی. بـو هیجـان ایسـه مینـی قیلگنیـم نیتیم‌گـه کوپـراق قیزیقتیـردی. ذهنیـم‌ده قیاسـلمه توپـالان قیلـر ایکـن؛ تقویـم‌دن اوپیریلگـن یپـراق هـم مبـارک جمعه‌آقشـمی‌نینگ یلکه‌سـیگه قونـدی. بـو تصـادف هـم ایش‌نینـگ ایچیگـه کیرگینچـه؛ ادبـی، تاریخـی، دینـی، عقیـدوی، حسـی، دوسـتلیک، منتدارلیـک و ملـی مسـؤلیت تویغولـری حلقـه

حلقه بیربیراویگه ایلیشیب زنجیرلشدی و آرتیق قاچیشیم امکانسیز بولدی.

منه ایندی اویقوسیز بیر کیچه‌نینگ تیرینلیگیده‌گی هیجان و زمان‌نینگ توختەب قالیشی، فانی سیسلرنینگ بیتون دیوارلرِ آرتیگه تارتیلیش و کیچه کتله‌سی‌نینگ کائیناتنی قوچاقلگنی بو محرم تانگ وقتلریده، بیر عالم‌نینگ مُرکبینی ایسکش و بیر امام‌نینگ نقش قالدیرگن یولَچیلیک سطرلرنی ایزلش، یالغیز بیر متننی اوقیماق، یا-ده تیپوگرافیک کمچیلیکلرینی کیتکیزیش ایمس. البته که کیچه‌نینگ بو کیچ وقتلریده هاریگن بیر بدنگه رغما تینچ تیه‌نگن بیر روح بیلن، کلمه‌لرنینگ ایزینی سوریش و صفحه‌لرنی بیرمه-بیر نظامیگه قاویشتیریش؛ علم دییلگن او سونگسیز عمانگه عطف ایتیلگن کورینمس بیر عشققه دلالت قیله‌دی.

ابو عبدالله محمد بن اسماعیل البخاری حضرتلری‌نینگ حیاتینی و یشه‌گن چاغی‌نینگ امانسیز توپالانلرینی قونو آلگن بو اثرنی، خصوصن بیر کیچه‌ده کلمه-کلمه تیکشیریب تیزیمینی تاملش، توغریدن او عزیز روحدن قلب‌گه آققن، ئ او دیارنینگ آنه-تامیری بولگن آمو-دریادیک تولقینگن بیر فیض‌نینگ و عشق‌نینگ تأثیردیر.

کوز نورینی حرف-حرف صفحه‌لرگه توککن و اویقوسیزلیگنی بیر وُصلت نشه‌سیگه المشتریگن بو غیرت، البته که آلقیشدن کوپراق؛ معنوی بیر نصیب مسأله‌سیدیر. چونکه ماوراءالنهرنینگ یتیم باله‌لری که بولردن بیریسی امت مسلمه‌نینگ اماملر امامی و باشقه‌سی ایسه افغانستان تورکلری‌نینگ امامی حالیگه کیلیشیده‌گی او معزم سرّ، اوشبو سحر وقت‌لریده یاقیلگن چراغلرنینگ و آقیتیلگَن کوزیاشلری‌نینگ ایچده یشیرین...

بو مُستثنا زحمتنی کتته بیر وقوفیت، ادبی بیر ظرافت و میتودولوجیک بیر حساسیت بیلن قلم‌گه آلگن حرمتلی

بیلیمدانیمیز پروفیسور سیدعبدالحکیم شرعی جوزجانی‌گه منتدارلیک و شکران بیلیدیریشنی، اوزیمگه تاریخی بیر بورج دیب بیله‌من. حرمتلی شرعی جنابلری بو اثریده، یالغیز امام بخاری‌نینگ حیات حکایه‌سینی انگلتمَگن؛ شونینگ دیک اوزبیکستان‌نینگ، اینیقسه قدیم تورکستان توپراقلری‌نینگ بغریدن چیققن او اولوغ-چنارنینگ چاغیده‌گی چلقنتیلیک سیاسی و عقیدوی توپالانلری‌نینگ وضعیتینی فوق العاده و طرفسیز شکلده، تیرین بیر تاریخ فلسفه‌سی بیلن کوزلر دمیگه یایرتگن.

بو اثرنی تیکشیریب تیزیشیم آقیمیده، متن‌نینگ اصلی روحیگه هیچ قنقه ضرر بیرمه‌دیم. اوستیگه-اوستک استادیم حرمتلی شرعی جنابلرنینگ علمی خزینه‌سی، مینده‌گی بیلگی و تویغو بیلن بیرلشگینچه؛ گوزه‌ل، قولگه توتینرلی و کیف بیلن اوقینرلی بیر کتاب اورته‌گه چیقه‌دی دیگن آرزوده‌من.

کتابنی اوقیگینچه کوره‌سیز کیم یازووچی، متن بویویچه اوز یوقاری شعورینی و اوزبیکچه‌سی‌نینگ ادبی ظرافتینی یخشیلب قوریگن. بو اوزه‌للیک، اثرنی بیر بیوگرافیک کتاب بولیشیدن اوته‌راقه تاشیدی و عادتا بیر ترنم حالیگه کیلتیره‌دی.

یوزلرچه ییلدن بئری، میلیونلرچه باشنی تنه‌لردن اوپیریلیشیگه سبب بولگن کیمی معمالرگه قرشی بونقه تینگسیز علمی بیر حمله‌نی انچه اولوغوار شرعی جنابلری قیلیب بیلردی که قیلدی. و نتیجه‌ده یره‌لگن اثر، سُمرکینت(سمرقند) ده‌گی امام بخاری‌نینگ خلق-ارا علمی تحقیقات مرکزی‌نینگ و اوزبیکستان معنوی اویوشمه‌سی‌نینگ اینگ قیمتلی ثمره‌لری قطاریده اورین تاپدی. اثرنینگ قاتتیق پوچاقلرینی اویاقه قیلگینچه باشله‌یدی اصلیده، ایکی امام (بخاری و شرعی)نینگ چیله‌لیک یولچیلیگی...

امام بخارینی انگله‌ماق یالغیزچه حدیث علمی‌نینگ

تخنیکی اسناد زنجیرلرینی (راوی، رجال و سند) قیدیریشدن عبارت ایمس؛ اونینگ حیاتی، باشیدن اداغیگچه تصوفی بیر جاذبه، سیر-و سُلوک و الهی بیر عشقنی هم انگلَتەدی. مثلا: سیزچه، هنوز باله ایکن کوزلرینی قولدن بیریب قرانغولیککه محکوم بولگنیده، آنەسینینگ سحر چاغیدەگی کوزیاشلری بیلن قیلگن ندالری‌نینگ عرش اعلی-ده اجابت تاپیشی و حضرت ابراهیم‌نینگ موشتیسی بیلن کوزلری‌نینگ قیتەدن آچیلیشی، هنوز ایلک آدیملریده اونینگ الهی بیر عنایتگه مظهر بولگنینی کورستمەی می؟

بیر ییرده اوقیگندیم؛ «عقل‌نینگ حافظه‌سی ازبَرله‌یدی و قلب‌نینگ حافظه‌سی کوره‌دی» دیگن جمله‌نی. بخاری حضرت‌لری‌نینگ هنوز ۱۱یاشیده «سفیان-اِلداخلی» نینگ حقله‌سیده، رسالت سَندیده‌گی خطانی مؤدبانه اَیتیشی، ۱۶یاشیده ابن-المبارک و وکیع بن جراح-نینگ اثرلرینی یاد قیلشی، ۱۸یاشیده ایسه پیغمبریمیزنینگ حُجره سعادتی باشیده و آی‌لیک مدینه کیچه‌لریده «التاریخ الکبیر»نی یازیشی، اصلیده شونداقینه بیر ذهنی موفقیت ایمس؛ او آی‌لیک کیچه‌لرده، نبوی روحانیتی‌نینگ آستیده، مُرکبی‌گه کوزیاشلری قوشگن بیر ییگیت‌نینگ قلبیده‌گی آتشیدیر. بونی فقطگینه اصحاب عشقگه منسوب بولگنلر توشونیب بیله‌دی.

امام بخاری‌نینگ یوقاریده‌گی زمان ماجراسینی اوقیگینچه، شرعی‌نینگ هم عینی یاشلرده کابل‌نینگ آی‌لیک کیچه‌لریده «ابونصر فارابی، ابن سینا و ابوریحان بیرونی» کبی پیشآهنگ دانشمندلرنینگ رساله‌لریگه مُرکب آقیتیشی ایسیمگه کیلدی.

بیر اوست پاراگرافده‌گی متن‌ده اوتکن بخاری‌نینگ شو روایتی اصلیده، اونینگ عشق و علم آتیده‌گی یانیشی‌نینگ اینگ یلنغاچ تجلیسی‌دیر. توشونینگ! او یاتاغیگه کیرگنیدن نری هم، ذهنیگه و یوره‌گی‌گه توغگن الهی الهام‌لرنی و حدیث اینجولرینی اسره‌ب قالییش اوچون، بیر کیچه‌ده اونلرچه

مرتـه یاتاغیـدن توریـب چـراغ یاقـه‌دی، نوتلـر آلـه‌دی و سـونگره تکـرار تفکرگـه باتـه‌دی... بـو احـوال، تصوفه‌گـی جذبـه و قبـض و بسـط حاللری‌نینـگ علـم صورتیده‌گـی تجلیسـی ایمـس-ده، نیمـه دیـر؟ تصـوف دیگینچـه، شـرعی جوزجانی‌نینـگ تصـوف و انسـان عنوانلیـک کتابـی هـم عینـی یولچیلیک‌نینـگ اوخشـش تجلیسـی دیـر.

«کیچـه اویقوسـی عاشـقلرگه حـرام» دیگـن سـوز چاغیمیـزده کَلیشه‌لشـگن بولسـه هـم، لیکـن حقیقتلیگینـی قولـدن بیرگنـی یـوق. خامَخـاه، معشـوق‌نینگ کلامـی میه‌گـه توشـگنده تـن‌دن حضـور قاچـه‌دی. امـام بخاری‌نینـگ، کیچه‌لـری یاقیـب سـوندیرگنی او چراغلـر، یککـه اُتاقینـی ایمـس؛ اسـلام مدنیتی‌نینـگ کیله‌جـگ تقدیرینـی هـم یاریتیـب کیلماقـده. بـو ماجرانـی افغانسـتان تورکلری‌نینـگ ادبـی و فرهنگـی تقدیـری بیلـن قیاسـله‌گنده، شـرعی‌نینگ یاقیـب سـوندیرگن چراغلَـری هـم بوکـون ساز-سـاز ینگره‌ماقـده و کتاب-کتـاب پوچـاق باغلَماقـده....

امـام بخـاری ۶۰۰ مینـگ حدیـث آره‌سـیدن تنله‌گـن هـر بیـر حدیثنـی (الصحیـح) اثریـده قیـد قیلیشـدن آلدیـن، یووینیـب کیینرمیـش. تغیـن ایکـی رکعـت اسـتخاره نمـازی قیلیـب، قلبیگـه الهـی بیـر سـکونت توغمَگنیچـه قلمنـی قاغاذگـه تیکدیرمسـمیش. بو حالـت، علم‌نینـگ کُتلـوی بیـر بیلگـی ییغینـی بولمه‌ییـب، عبـادت و عُبودیتـی حالیـده یشـه‌گن بیـر نفسـات-رحمانی بولگنی‌نینـگ بیانی‌دیـر. اونینـگ ایزداشـی بولگـن شـرعی جنابلـری هـم اصـلاح، انیـس و دایره-المعـارف یایینلریـده عینـی حساسـیتلرنی کورسـتگن.

ینـه بیرکـون خلـق، امـام بخـاری بصـره مسـجدیگه کیرگنیـده، اونـی بیـر سـتون آرقه‌سـیده نمـاز قیلگینچـه تاپگـن. بـو هـم، اونینـگ شُـهرتدن قاچیشـی و یالغوزلیکنـی خلق‌نینـگ ایچیده‌گـی گوجومگـه ترجیـح بیریشـی، اونینـگ حقیقـی بیـر درویـش بولیشـی‌گه دلالـت قیلـه‌دی. بـو شُـهرتدن قاچیـش و مـردم ایچیده‌گـی گوچومـده ارالەشـیش کبـی درویشـانه خصلـت، توناکونکـی بیـر دولـت اربابـی بولگـن شـرعی جوزجانی‌نـی تانیگنلرگه

بیگانه بیر طور ایمس...

باشلنغیچده دیگَه‌نیم دیک، استاد شرعی جوزجانی‌نینگ حمله‌سی، یعنی اوشبو اثریده جسارت بیلن قاغاذنینگ بیقینیگه قلم قده‌شی‌دیر. اینگ مهم خصوصلردن بیری بولگن «۹. یوز-ییل اسلام دنیاسیده‌گی *سیاسی اقتدار باسقیچلری، *عقیدوی فناتیزم (مُعتزله/ خالق القران معمالری)، *عالم‌لرنینگ رادّه‌سی و *آشینگن بخالتلری...»نینگ الاوی هنوزم یانماقده. و بو الاوگه قول سالیش البته جسارت ایسته‌یدی. امام بخاری کبی بیر قطب‌نینگ دغی حیاتی‌نینگ آخر-عاقبتی بونقه تعصب و جهل چرخلری آره‌سیده ایزیلیشگه ترک ایتیلگن بولسه، موضوع البته که تاریخی نقطه نظردن تیرین بیر انتقادنی مجبوری قیله‌دی.

اوشه چاغده عباسی خلیفه‌لری المامون، المعتصم و الواثق کبی کیمی مُعتزله دوکتورینینی دولت‌نینگ رسمی ایدیولوژیسی حالیگه کیلتیریب «محنه» دورینی باشلَتیشلری؛ عالملرنی تیرگاوگه تارتیب شکنجَه‌لر بولیشی، حتی که احمد بن نصرالخزاعی کبی‌لرنینگ باشی کسیلیب بغدادده تشحیر ایتیلشی؛ سیاست‌نینگ، دیننی قنچه‌لر ابزارلشتیرگنی‌گه اچینرلی وثیقه‌لردیر.

امام بخاری نیشاپورگه کیلگنیده، اوندن سوره‌لگن تحریک ایتووچی بیر سوراققه «قران کلامی‌نینگ ازلی بولیشی بیلن انسان‌نینگ اونی تلفظ ایتیشیده‌گی فعل «لفظ» فرقینی اورغولب؛ «بیزنینگ فعللریمیز مخلوقدیر، لفظیمیز هم فعللریمیزدن بیریدیر» جوابینی بیرگن. بو جواب، سونگ درجه دقیق و حقیقی اجتهاددیر اصلیده. بیراق؛ افسوس که چاغ‌نینگ تار-قالبلی و بوزغونچی ذهنیتلری تمانیدن بو جواب «بغاوت» اوله‌راق تانیلگن و امام‌نینگ استادی محمد بن یحیا الذُهلی دغی بخالت و مذهبی تعصب‌نینگ تأثیری بیلن شاگردی بولگن امام‌گه قرشی تورگن.

بیرعالم‌نینگ بویوک درامی، جهالت‌نینگ آغیر قهری

ایمس؛ بلکه، باشقه عالملرنینگ بخالتی و کوره‌آلمسلیک محاصر آتشی‌دیر. امام بخاری بونی نیشاپورده تمام معناده یشه یدی.

بو حزین واقعه‌لر سلسله‌سی کورسته‌دی کیم اسلام توشونجه‌سی تاریخیده، قچن که ایرکین تفکر، یراتووچی انتقاد و اجتهاد مدنیت و بیلیم ایشیگینی آچماقچی بولگن، تعصب اهلی تمانیدن قبه‌تیلگن. نتیجه‌ده او خطه‌ده علم ضرر کورگن و روحلر غُربتگه سوریلگن. بو «من الظلمات الی النور» مجادله‌سی او امامدن بو امام‌گچه اوزه‌ییب کیلگن. شونگه اوخشَب شرعی‌نینگ «ینگی زمان ترانه‌سی» هم بیر زمان ماجراسی یرته‌دی. او هم «حیاتبخش قویاشینگ جهانگه نور ساچه‌دی! بو نوردن قُوت، بو نوردن الهام...» دیب ظُلمتگه قرشی هیقیره‌دی.

بخارا والیسی خالد بن احمد الذُهلی‌نینگ امام بخارینی اوز سرایگه چقیریب، کیشی‌گه اوزه‌ل درس بیریشینی ایسته‌ییشی، امام‌نینگ «مین علمنی ساتمیمن. اونی خوار قیلیب سلطان لرنینگ بوساَغه‌سی‌گه تاشیمیمن» دیب کورستگن کوچلی توریشی، سیاستگه قرشی علم‌نینگ حساس آبده‌سی سنه‌له‌دی!

بیر آته‌سوزیمیزگه کوره؛ «اوی ایشیگیدن تشقریسی غربت سنه‌له‌دی» دیگنلری دیک، قییناراق بوله‌دی بیر غربت شهیدی‌نینگ وُصلتی. سورگون حُکمی بیلن بخارادن سوریلگن امام، سُمرکینت یقینلریده‌گی خرتنگ قیشلاغیگه چیکیلگن. او ییرده قریناداشلریدن بولگن ابومنصور غالب‌نینگ اوییده انزواگه تارتیله‌دی. اوستیگه-اوستک، سُمرکینت خلقی‌نینگ دغی اونینگ کیلیشیِ بیلن ایکی‌گه بولینیشی، امام‌نینگ مبارک قلبینی تماما سیندیره‌دی. بیر عمر اسلام اُمتی‌گه رهبرلیک قیلگن بو بویوک پیر، قوللرینی کوککه کوتاریب ربیگه شونقه دعا قیله‌دی. «ربیم! کینگ بولگن ییر یوزینگ مینگه تار بولدی. ایندی سینگه قاویشماق ایسته‌یمن». بونقه

بیر ماجرانی شرعی یشه‌مدی می دیب اویله‌سیز؟ او هم دیاری جوزجان و سرپل‌گه قَیتگنیده، خلق ایکی‌گه (جهادی و حکومت دیب) بولینمه‌دی می؟ نهایتده او هم سُمرکینت، ترمذ و تاشکینت‌لرگه سورگون ایتلمه‌دی می؟ او، هنوز هم غربتلرده غریب ایمس می؟ ربیم بو سرمایه‌میزنینگ عمرینی قویسین.

امام بخاری اُولیم توشه‌گیده-یو یار وُصلتی قریب ایکن، سُمرکینت‌دن کیلگن دعوت ایلچیلرینی ناغه قیلمه‌ییش اوچون ایاغیگه مسح کییب، سلله‌سینی اوره‌یدی. ایگرلنگن آتیگی توغری ایگیرمه آدیم قویر-قویمس «مینی توتینگ، کوچیم توگه‌دی» دیبان دعاگه توره‌دی و اوشه کیچه ۳۰رمضان ۲۵۶ ه-ق (۳۱ آکست ۸۷۰م) رمضان هییتی آقشمیده، روحی کوکلرگه یوکسَله‌دی. تشبهی جایز بولسه اگر، استادیمیزنینگ یوز یاشیگه یقین عمریده کیم تیزه‌لری حیات یوکیدن هاریگن. اولرنی اویوشمه‌میزنینگ اونملی محفلی‌گه چقیردیک. بیزنی ناغه قیلمه‌ییش اوچون دعوتگه اجابت قیلدیلر و خوددی امام‌گه اوخشَب مسح و سلله اورنیده، اوچاق تکتینی کیسیب قولینگیزده‌گی اوشبو کتابنی بیزگه هدیه قیلَدیلر. سایه‌لری باشیمیزدن ایکسیلمه‌سین.

دوست‌لرنینگ دردی بیلن یانیب حیاتگه قالیش، بویوک شخصیتلر اوچون کتته بیر درام دیر. فقط بخاری و اونگه اوخشَگن مُسنثنا شخصیتلرنینگ دنیادن تیزلیکده کیتیشی، توپلیم اوچون اینگ اچچیق تراژیدی دیر. امام اُولگنیده، بدنیدن سیزگن مبارک تئرنینگ هیدی، کفنی‌گه سرایت قیلگنمیش. او هید، کونلرچه خرتنگ توپراغیگی‌گه و هواسیگه اوره‌لیب قالگنمیش... ینه اچینرلی تمانی شوکیم او، آرقه‌سیدن اونینگ سویونی دوام بیره‌دیگن بیر اولاد قویمَگن. بیراق، انسانلیک بار بولیب تورگینچه، یشه‌دیگن مینگلرچه معنوی فرزندی و «الجامعه الصحیح» کبی اُولیمسیز آبده‌سی، اونینگ آتینی و ذاتینی تیریک اسره‌یدی.

زمان قنچه عادل بیر حاکم‌دیر مثلا! بوکون امام

بخارینی سورگونگه سورگن حریص والی‌لرنینگ، و امام‌گه حسد قیلگن عالم‌لرنینگ، یاهوت اونی غربتگه محکوم قیلگن شیادلرنینگ آتینی تاریخ وقتدن اونوتدی. اولر، بدوی اقتدارلرنینگ شیپیرینتیسی بیلن توپراققه قریشدی. فقط، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل البخاری، یالغیزگینه اسلام عالَمی‌نینگ ایمس، بوتون انسانلیک مدنیتی‌نینگ اورتاق وجدانیده اینگ قررّه مقامگه ایگه. اوشبو حقیقت بوکون، افغانستان تورکلری نقطه نظریدن، شرعی جوزجانی جنابلری اوچون هم صدق قیله‌دی...

حرمتلی اوقیرلر! قولینگیزده‌گی بو قیمتلی اثرنی، ساده بیر تاریخ یا-ده بیوگرافی کتابی مقیاسیده اوقیمنگ! بو سطرلرنی مطالعه قیلگینچه، قلبینگیزنی شو معنوی علم عُمانلرگه آچیشینگیزنی ایسته‌یمن:

- مثلاً عشق و اخلاصنی حس قیلینگ! بیر انسان یالغیز باشیده، هیچبیر مادی اقبال کوتمسدن، فقط الله رضاسی اوچون یوزمینگلرچه کیلومترلیک جغرافیه‌نی یورور ایکن؛ علم ییغیشیده‌گی فداییلیگینی اویلب چیقینگ!

- مثلاً علم فخرینی ادراک ایتینگ! حقیقتنی، هیچبیر سیاسی کوچگه، مُلک و یاکه اوتکینچ مقامگه فدا قیلینمه‌ییشینی، امام نینگ والی‌گه بیرگن او تاریخی جوابینی ایسلَب الهام آلینگ!

- مثلاً تعصب و بخالتدن قاچینگ! اسلام مدنیتی‌گه اعتبار بغیشله‌گن عنصرلر، اصلیده کورکورانه تقلیدلر ایمس؛ ایرکین تفکر، توغری تحقیق و اخلاقی حُریت بولگنینی بیلینگ!

بو کتابنی، کِیچه‌نینگ جیملیک حضوریده اوقینگ دیب توصیه قیله‌من! مثلا مین بو اثرنینگ صفحه تیزیمینی و باسمه اِستاتیگینی بیر کیچه، اویقوگه میدان اوقیب تاملەدیم. سیز هَم بونده‌کی سطرلرنینگ سیسینی، کیچه‌نینگ بیر وقتیده روحینگنیزنینگ تیرینلیکلری بیلن تینگلنگ!

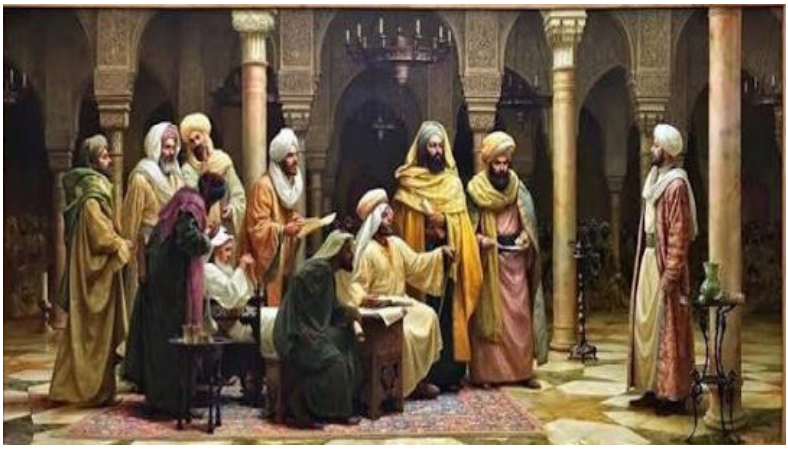
ا لبته که بو کتاب‌نی ایلک مرته اوقیگینچه، آلدینکی تیزیمیده تایپی و تخنیکی قیینچیلیکلر بارلیگینی کوردیم. اولرنی قولیمدن کیلگنی قدر بو صفحه تیزیمیده توزه‌تیش اوچون کیچه بیلن کیلیشدیم. تغین بویوک بیر وفا تویغوسی و محنتی بیلن یکونلماقته اوریندیم. حرمتلی استادیم شرعی جنابلری‌نینگ عفویگه سیغینیب، بونی «امام بخاری‌نینگ عزیز روحیگه تقدیم ایتیلگن معنوی بیر چیچک» دیب ناملیمن. شونینگ دیک ایسته‌یمن کیم استادیم پروفیسور سیدعبدالحکیم شرعی جوزجانی‌نینگ بو معزم علمی میراثی، بو تیزیم بیلن نسلدن نسلگه یتیب بارسین.

و اخیرده؛ ربیم بو اثرنی قلمگه آلگن استادیمیز شَرعی جوزجانی‌دن، بونی عاشقانه بیرغیرت بیلن باسمه‌گه تیارلَگن میندن آلدینگی دوستلریمیزدن و بو سطرلرنی عبرت بیلن اوقیگن سیز محترم مطالعه اهلیدن الله-راضی بولسین. امام بخاری‌نینگ مغفوره آنه‌لری تمانیدن بولگن و اجابت کورگن دعالری برکتیده آچیلگن و بصیرت تاپکن کوزلر، عمرباد یوره‌کلریمیزگه یاغدو بولسین...

عشق، اخلاص و حرمت بیلن

داکتر نایل خانکیلدی

۲۰۲۶/سیوئیس

بوتون اسلام دنیاسیده، قرآنکریم دن کیین اینگ معتبر حسابلنمیش «الجامع الصحیح» یاکَه «صحیح البخاری» کتابی نینگ مؤلفی ابوعبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره الجعفی، شوال آیی‌نینگ۱۳.کونی ۱۹۴.هجریییلی ۲۱.جولای ۸۱۰.میلادی ییلی، جمعه نمازیدن کیییین بخارا شهریده تؤغیلیب، حدیثلر معتبر راویسی بؤلمیش آته‌سیدن ایرته یتیم قالدی و آنه‌سی تربیه‌سیده اؤسیب کمالگه ییتدی.

ایریم منبعلر، مثلاً «اسلام بویوک دایرهٔالمعارفی»۷جلد، ۳۷۶ بیتده امام بخاری، بخارانینگ خرتنگ قیشلاغیده تؤغیلگن دیب ناتوغری معلومات بیریلگن. حال بوکه خرتنگ قیشلاغی سمرقندگه تیگیشلی بؤلیب، قدیمی منبعلرده اونینگ فاصله‌سی سمرقنددن ایکی فرسخ دیب کؤرسه‌تیلگن. هر فرسخ عربلر حسابیده ۵۹۱۹ مترگه تینگ کیله‌دی و امام بخاری عمری آخریده اؤشه ییرگه باریب حیاتگه کوز یومگن و اوشه جایده دفن ایتیلگن.

محمد بن اسماعیل باله‌لیک چاغیده قتیق کؤز آغریغیگه اوچره‌یدی-یو کؤز بؤلیشیگه کم قاله‌دی. خطیب بغدادی‌نینگ یازیشیچه، آنه‌سی‌نینگ دعاسی طفیلی ساغه‌یَدی. «اسلام

انسیکلوپیدیه‌سی»ده یازیلیشیچه، حضرت ابراهیم آنه‌سی‌نینگ توشیگه کیریب اونگه «الله دعالرینگنی اجابت قیلیب، اؤغلینگه کؤزلرینی قیتریب بیردی» دییدی.

امام اسماعیل یاشلیگیدن-اق بخاراده علم اؤرگنیشگه کیریشیب، اؤنیشرلیگیدن حدیثلرنی یادلش و تؤپلشگه باشلیدی. اؤن بیر یاشیده او، اؤز استاذی الداخلی‌نینگ بیر خطاسینی تؤغریلب، اونینگ آلقیشی وتحسینیگه سزاوار بؤله‌دی. اونینگ اؤزی بو حقده قؤییده گیدیک دیگن ایکن: بیر کونی او «الداخلی سفیان ابو زُبیردن و او ابراهیمدن روایت قیلگن» دیب آدملرگه درس اؤقییدیگن چاغده، مین ابو زبیر و ابراهیمدن روایت قیلگن ایمس» دیب گپیگه اره‌لشگنیمده او اچیغلنندی.

مین اونگه «اگر اصلی (نسخه) سیزده بؤلسه، اونگه مراجعت قیلینگ»، دیدیم. او باریب اصلگه قره‌گندن کیین قَیتیب کیلیب: «های باله، نیمه دیدینگ؟» دیب سوره‌دی. مین «زُبیر ابن عدی، ابراهیمدن روایت قیلگن» دییدیم. او مینن قلم آلیب، اؤز یازگنینی تؤغریلب، مینگه تؤغری ایتدینگ؛ دیدی. اؤشنده امام بخاری اؤن-بیر یشر ایدی.

او، ۲۱۰ هجری ییلی اؤز آکه‌سی احمد و آنه‌سی بیلن مکه‌گه قَرَه‌ب حج سفریگه جؤنه‌دی. حج عبادتیدن کیین احمد اؤز آنه‌سی بیلن وطنی بخاراگه قَیتیب کیلیب، حیاتگه کؤز یومه‌دی. محمد بن اسماعیل ایسه حدیث علمینی اؤرگنیش مقصدیده مکه‌ده قاله‌دی. امام بخاری حدیثلرنی تؤپلش اوچون اسلام اولکه‌لریگه سفر قیلدی. خراسان شهرلریده، جبال، بصره، کوفه، دمشق، بغداد، حمس، قیصاریه، عسقلان، مکه، مدینه، یمن شهرلریده مشهور عالملرنینگ درس حلقه‌لریده اؤلتیریب، حدیث تینگله‌دی. اوشبو دورده او، یؤزمینگ صحیح حدیثنی سندلری بیلن و اولردن تشقری ایکی یوزمینگ حدیثنی سندلری بیلن حفظ قیلگن ایکن.

اونینگ اؤزیدن ایشیته‌یلیک: «۱۶یاشیمده ابن مبارک

و وقیع‌نینـگ کتابلرینـی حفـظ ایتدیـم، اولـر بیلـن رأی و قیـاس اهلـی یعنـی ابـو حنیفـه و اونینـگ طرفدارلـری بیلـن آشـنا بؤلدیـم. ۱۸یاشـگه یتیـب بارگنیمـده «صحابه‌لـر همـده تابعیـن احواللـری و سـؤزلری» کتابینـی یازدیـم و پیغمبـر علیـه السـلام‌نینگ قبرلـری یانیـده آیدیـن کیچه‌لـری اؤلتیریـب «التأریـخ الکبیر»نـی یازیـب توگتدیـم. تأریخـده جـوده کـم اسـم‌لر بارکیـم، اولرنینـگ هـر بیریگـه دایـر مینگـه بیـر قصـه معلـوم بؤلمسـه، لیکـن مین کتـاب نینـگ چؤزیلیشـینی یاقتیرمه‌دیـم...

امام‌نینـگ اؤزی تأکیدلشـیچه، بیرمینـگ سکسـان کیشـیدن حدیـث ایشـیتیب، یازیـب آلگـن. احمـد بـن حنبـل، یحیـا بـن مؤیـد، اسـحاق بـن راهویـه، ابوبکـر بـن ابـو شـیبه، ابونعیـم الاصفهانـی شـولر جمله‌سـیدندیر.

«صحیـح البخاری»نینـگ اینـگ مهـم شـرحلریدن بیـری «فتـح البـاری بشـرح صحیـح البخاری»نینـگ مؤلفـی ابـن حجـر عسـقلانی ۱۳۷۱- ۱۴۴۸م، امـام بخاری‌نینـگ اسـتادلرینی بیـش طبقه‌گـه بؤلیـب کؤرسـتگن. تورلـی اؤلکـه لـر و شـهرلردن امـام بخـاری درسـلریده یوزلـب طلبه‌لـر حاضـر بؤلگنلـر. روایتلرگـه کـوره اونینـگ شـاگردلری نینـگ سـانی ییتمیـش مینگـدن کؤپـراق بؤلگن. ابـن خلـکان «وفیـات الاعیـان»ده یازیشـیچه، اونـدن تؤقسـان مینـگ محـدث حدیـث تینگله‌گـن.

امـام بخـاری چیـن کؤنگیلـدن حدیـث علمی‌گـه قیزیققنـی اوچـون خاطریگـه کیچگـن هـر بیـر مطلبنـی درحـال قلـم آلیـب قاغاذگـه توشـیرر ایکـن. کیچه‌لـری اویقوگـه یاتگنـدن کییـن هـم خاطریگـه کیچگـن نرسـه‌لرنی یازمـاق مقصدیـده حتـا اؤن-بیـش مرتـه توریـب، چـراق یاقیـب، اولرنـی قاغاذگـه قیـد ایتگنـی روایـت قیلینگـن.

امـام بخـاری بصـره شـهریگه بارگنـده جامـع مسـجدده: «ای علـم اهللـری! شـهریمیزگه بخـاری تشـریف بویـوردی.» دیگـن آواز ترقلگـن.

اؤشنده یاش ییگیت بؤلمیش بخاری، مسجد ایچیده‌گی بیر ستون آرقه‌سیده نماز اؤقیب تورگن ایکن. علم‌گه قیزیققن آدملر اونینگ اطرافینی اؤره‌ب آلیب، تیز چؤکیب، اوندن درس مسندیگه اؤتیشنی التماس قیلگن ایکنلر. اما کمترلیک بیلن «میندن حدیث مجلسینی طلب ایتدینگیز، مین بیر یاش کیشیمن. شوندای بؤلسه هم، مین سیزلرگه اؤز شهرینگیز محدثلریدن سیزلر ایشیتمه‌گن اسناد ایله حدیثلر روایت ایته من» دیب تینگلاوچیلرنی لال قالدیرگن ایکن.

امام بخاری‌نینگ حافظه‌سی یادلش قوتی و کوچلیلیگی جهتیدن هم اؤز دوری‌نینگ اعجوبه‌لریدن و عجایب انسانلریدن بیری حسابلنگن. «الجامع الصحیح» اثرینی تألیف ایتیشده، اونینگ اؤتکیر فکری، تیرین عقلی و ایزچیللیگیدن تشقری حافظه‌سی‌نینگ کوچلیلیگی هم مهم عامل بؤلگن.

ابن حجر، حافظ ابن عدیگه اساسلنیب قؤییده‌گی دیک روایت قیلگن:

«امام بخاری بغداد شهریگه بارگنده، شهر مُحدثلری اونینگ خاطره‌سینی سِینش اوچون یوزته حدیثنی تنلب آلیب، اولرنینگ متن وَ اسنادلرینی المشتیره‌دیلر. اؤن-کیشینی تنلب آلیب، بخاریدن سؤرش اوچون هر بیریگه اؤنته‌دن حدیث بیلگیلب بیره‌دیلر. محلی خلق و چیت ایللیکلردن عبارت بؤلگن بیر بویوک جمعیتده اؤنته مُحدث بیرین-کییتین، هر بیری تاپشیریلگن حدیثلرنی اؤقیب، اولر حقیده امام بخاریدن سؤره یدیلر. امام هر بیر حدیثنی ایشیتگندن کیین، اؤقووچیگه قره ب: «لا اعرفُ»، یعنی بیلمه‌یمن دیب جواب بیریب توره‌دی. یوزته حدیث اؤقیلگندن کیین، اولرنینگ هر بیریگه قره‌ب، اؤقیگن حدیثلرینی اولرنینگ تؤلیق و تؤغری سندلری بیلن بیرته-بیرته اَیتیب بیره‌دی و برچه‌نی اؤز عالی استعدادی و عجایب خاطره‌سی کوچیگه قایل قالدیره‌دی.

شونینگ-دیک، محمد بن ابی حاتم وراق البخاری،

حامد ابی اسماعیل و باشقه بیر کیشیدن ایشیتگنینی قؤییده‌گی-دیک روایت قیلگن: «باله‌لیگیمیز چاغیده بخاری بیلن حدیث تینگله‌گنی باراردیک، لیکن او یازیب آلمسدی. بیر مدت اؤتگندن کییین او بیلن بو باره‌ده گپیردیک. اؤ، بخاری و سیز ایککه‌لنگیز میندن اؤتکزدینگیز؛ قنی ایندی اؤشه یازگنلرینگیزنی مینگه کؤرسه‌تینگلر» دیدی. یازیب آلگن حدیثلریمیزنی اونگه کؤرستدیک. ۱۵مینگ حدیثدن کؤپراق ایکن. او، مذکور حدیثلرنینگ همه‌سینی یاددن اؤقیب بیردی. حتا بیز یازیب آلگنلریمیزنی، او یاددن اؤقیگنیگه قره‌ب تؤغریلیب آلدیک. سؤنگره بیزگه قره‌ب، «ایندی هم، بیکارگه قتنه‌شیب، اؤز وقتیمنی بیهوده ضایع قیلمه‌گنیمگه ایشانه سیزلر می؟»دیب سؤره‌دی. بیز اؤشنده هیچکیم‌نینگ اوندن اؤته آلالمه‌ییشی‌گه امین بؤلدیک.

بخاری «صحیح» کتابینی یازیب توگتگندن کییین، اؤز وطنی بخاراگه قَیتیب کیلدی. تورلی شهرلردن اؤتیش جریانیده اهالی اونی حرارت و صمیمیت بیلن کوتیب آلردی. مثلا، روایتلرگه کوره نیشاپورده تورلی اولاولر بیلن و پیاده کیلگنلردن تشقری نیچه یوزآتلیق اونینگ استقبالیگه چیققن ایکن. او بیر مدت اوشبو محلده قالدی. حدیث مجلسلری تشکیل ایتدی. عسقلانی‌نینگ یازیشیچه، خلق اونی بو کبی کوتیب آلیشی ظاهرا، اونینگ استاذی بویوک محدث محمد یحیا ذهلی‌نینگ رشکینی قوزغه‌گن و بخاریگه دُشمن بؤلیب قالگن.

نتیجه‌ده امام بخاری، او اویوشتیرگن بیر غرضلی تدبیر طفیلی بو شهرنی ترک ایتیشگه مجبور بؤلگن. او بخاراگه قره‌ب جونه‌یدی. خطیب بغدادی‌نینگ یازیشیچه، مُسلِم و احمد بن مسلمه‌دن باشقه اونینگ برچه شاگردلری اوندن شو دورده اوزاقلشگنلر.

بخاراگه یقینلشگنده، شهردن بیر فرسخ فاصله‌ده اونگه چادر تیکیله‌دی. شهر اهالیسی نهایت حرمت بیلن اونینگ استقبالیگه چیقیب اوستیدن کؤپ درهم و دینارلر ساچه‌دیلر.

او بیر مدت بخاراده قالیب حدیث خوانلیک مجلسلرینی تشکیل ایته-باشله‌یدی. اؤشنده بخاراده عباسی‌لر خلیفه‌لیگی‌نینگ نایبی خالد بن احمد ذوهلی، اونگه کیشی یوباریب، اؤز جامع کتابی بیلن سرایده حاکم و اونینگ اولادلریگه حدیث اؤقیشنی طلب قیله‌دی. اما بخاری اوشبو تکلیفنی قبول قیلمه‌ی، اونینگ ایلچیسیگه بونده‌ی دیب یوباره‌دی: «مین علمنی خوار قیلمه یمن و اونی سلطانلر ایشیگی‌گه آلیب یورمه‌یمن. اگر حاکم، چیندن هم علم‌گه قیزیقه‌دیگن بؤلسه، مسجد یاکه مینینگ اوییمگه کیلیشی ممکن. یوق اگر اونگه بو ایش یاقمه‌یدیگن بؤلسه او، قدرت ایگه‌سی بؤلگنی اوچون مینی حدیث خوانلیک مجلسلرینی توزیشدن منع ایتیشی هم ممکن. اؤشنده مین قیامت کونی الله حضوریده اؤز عذریمنی ایترمن. بؤلمسه، مین هیچ قچان علمنی ترقتیشدن واز کیچمَگه‌یمن.»

اوشبو حادثه، اولرنینگ آره‌لریده اختلاف و خصومتگه سبب بؤلدی. موندن تشقری، بغدادی‌نینگ یازیشیچه، بخاراده حریس بن ابی الورقا کبی بیر گروه آدملر، اونگه قرشی توریب اونینگ مذهبی و قره‌شلری حقیده سؤز ترقتیب، اونینگ تبعیدی (سورگونی)گه سبب بؤلدیلر.

بخارا حاکمی اونینگ مخالفلری بیلن کیلیشیب، شهردن چیقیب کیتیشی تؤغریسیده حُکم چیقردی. اؤشنده سمرقند اهالیسیدن خط کیلیب، اونی اؤز شهرلریگه تکلیف قیلدیلر. امام بخاری سمرقند یقینیده جایلشگن «خرتنگ» قیشلاغیگه یتیب بارگنده سمرقنددن خبر کیلدی کیم، آدملر ایکی گروه‌گه بؤلینیب، بیر گروه اونینگ کیلیشینی ایستب ایکینچی گروه اونگه قرشی تورماقده ایکنلر. امام مسئله اؤز ییچیمینی تاپگونچه ابو منصورغالب بن جبرائیل الخرتنگی نینگ قؤرغانیگه توشه‌دی.

بیر نیچه کون انتظارلیک و اقامتدن سؤنگ امام کسللیککه چَلینه‌دی. اوشنده نهایت سمرقنددن ایلچی کیلیب، حضرن امام شهریمیزگه قدم رنجیده قیلسینلر، دیگن

مضمونده‌گی شهر اهالیسی‌نینگ التماسینی بیلدیره‌دی. امام قبول ایتیب، اولاوگه اؤلتیریش اوچون تیارگرلیک کوریب، مَسحینی کییب سله اؤره‌یدی، اولاوگه قره‌ب ییگیرمه قدم باسگندن کییین: «مینی توتینگلر، کوچسیزلندیم»، دییدی. اونی اوشلب آله‌دیلر. کییین دعالر اؤقیب، تیه نه دی و غُربتده حیاتدن کؤز یومه‌دی.

اونینگ بدنیدن آقیب تورگن تئر کفنگه اوره‌لمگونچه تؤخته‌مه‌یدی. اوشبو حادثه شنبه آقشامی، رمضان آیی ۳۰نچی کونی ۲۵۶ هجری ییلی. (۳۱ آگست ۸۷۰م. ییلی)ده یوز بیردی. اونینگ جسدی هییت نمازیدن کییین مذکور قیشلاق «خرتنگ»ده دفن ایتیلدی. اوندن اؤغیل فرزند قالمه‌دی.

امام بخاری‌نینگ وفات خبرینی ایشیتگنده حافظ عبدالله الدّارمی سمرقندی اوشبو الملی واقعه‌نی امام‌نینگ بیر شعری بیلن تمثیل ایتدی:

إن عشت تفجع بالاحبۀ کُلّهم،

و بقاء نفسِک (لاابالِک) افجُع.

ترجمه:

برچه دؤستلرینگ اوچون ماتم توتیب،

تیریک قالیشینگ اؤزی آغیر بیر فاجعه‌دیر.

بویوک علامه ۱۳کون کم ۶۲ ییل حیات کیچیردی. او عمری‌نینگ آخرگی ییللریگه کیلیب دنیانی قاره پرده آرتیدن کؤرووچی عالم-سیما متعصبلر، چله سواد بیلیم مدعیلری نینگ رشک و حسد اؤتیگه کؤیدی و اؤز ایرکین فکرلیگی و مستقل قره‌شلری نِینگ قُربانی بؤلدی. کِینگ و یاروغ دنیانی تار قماقخانه گه اَیلنتیرگنِ متعصبلر و قُدرت ایگه‌لری، بیر قدم بؤلسه هم اونی آرتگه قیتیشگه مجبور قیلالمه‌ی، انسانی مناعت، عزتِ نفس و غروریني سیندیریشگه موفق بؤله‌آلمه

دیلـر.

امـام بخـاری اؤز اثری‌نینـگ منگولیـک چوققیسـی‌گه کؤتریلیشـینی بیلـردی. اونینـگ تینگداشـی، ایکینچـی صحیـح کتاب‌نینـگ مؤلفـی امـام مُسـلم ابـن حجّـاج، حُرمـت یوزه‌سـیدن اونـدن آیاغینـی اؤپیشـگه رُخصـت سـؤره‌گن ایـدی (الحاکـم ابـو عبـدالله روایتیگـه بنـاءً).

زمـان اینـگ عـادل قاضـی. دور اؤتیشـی بیلـن برچـه اسـلام عالمـی، حتـی اونگـه ملامـت تاشـلرینی آتگن‌لـر هـم، او یره‌تگـن اثرسـیز شـریعت علم‌لـری، اینیقسـه فقـه، تفسـیر، کلام علم‌لـری بؤییچـه رواجلنیـش ممکـن ایمسـلیگینی توشـونیب آلدیلـر و صحـاح سـتّه (آلتی‌تـه صحیـح کتـاب) ایچیـده او بیرینچـی اؤرینـده تورگنینـی اعتـراف ایتدیلـر.

- بیـز امـام محمـد بـن اسـماعیل البخـاری بیلـن فخرلنـه میـز، چونکـه او بیزنینـگ وطنداشـیمیز، تورکسـتان‌نینگ ارداقلـی فرزنـدی، وطـن سـیورلیک رمـزی. او، علـم اوچـون برچـه اسـلام دنیاسـینی کیزیـب کیلیـب، اوز وطنیـده یشـه‌ماقچی بؤلـدی و نهایـت اونینـگ بغریـده جـان بیـردی.

- بیـز او بیلـن فخرلنه‌میـز، اونـی ارداقله‌یمیـز، او قالدیرگـن عالـی علمـی پایه‌گـه تیه‌نیـب معنویـت نینـگ یوکسـک چؤققی‌لریگـه کؤتریلیـش اوچـون اینتیله‌میـز.

- الله اونگه جنت باغلرینی نصیب ایتگن بؤلسین!

«الجامع الصحیح»

امام بخاری‌نینگ شاه اثری و اونینگ اهمیتی

امـام بخـاری کـؤپ اثرلـر مؤلفـی بؤلگـن. تورلـی منبعلـرده قیـد ایتیلگـن اونینـگ اثرلـری سـانی ۲۵ تەگـه یتیـب بـارەدی. اولـردن اَیریملـری تورلـی مملکتلـرده نشـر ایتیلیـب، اَیریملـری قؤیلیازمەلـر شـکلیده موجـود، امـا اولـردن بعضیلـری حاضرچـه بیزگـه یتیـب کیلمەگـن. مذکـور اثرلـردن اَیریملـری «التأریـخ الکبیـر»، «التأریـخ الصغیـر»، «خلـق أفعـال العبـاد»، «ثلاثیـات البخـاری» و «التفسـیرالکبیر» بؤلیـب، «الجامـع الصحیـح» یاکـه «صحیـح البخـاری» اونینـگ اینـگ مهـم کتابـی حسـابلنەدی.

امـام بخـاری تأریـخ ساحەسـیده یازگـن اؤز اثرلـری بیلـن، اسـلام دنیاسـیده تأریخچی‌لیـک فنی‌گـه هـم بیرینچی‌لـردن بؤلیـب اسـاس سـالگن. اونینـگ «التأریـخ الکبیـر» کتابـی، قـرق مینـگ حدیـث روایلری‌نینـگ ترجمـه حالینـی اؤز ایچیگـه آلگـن.

اوشـبو مهـم اثرنینـگ اهمیتی شـونده کـه، حدیثلـر کینگراق معنـاده «سُـنت» یـا کـه «سُـنه»، فقـه اسـلام حقوقـی علمـی‌ده قـرآنِ کریـم‌دن کییـن ایکینچـی اؤرینـده تـورەدی. بیرینچـی هجـری عصـرده حدیثلـر قـرآن بیلـن قؤشـیلیب کیتمسـلیگی اوچـون، اولرنـی تؤپلشـگه رخصـت بیریلمـس ایـدی، لیکـن ایکینچـی هجـری عصرنینـگ یَرمیگـه کیلیـب، کـؤپ سـببلر، اینیقسـه تؤقیمـه و اویدریـق (جعلی)حدیثلـر سـانی آشـگنی طُفیلـی، حدیثلرنـی یازیـب آلیـب تؤپلـش ایشـیگه کیریشـیلدی. بیرینچیلـردن بؤلیـب بـو ایشـگه قـؤل اورگنلـر. مدینـەده مالـک بـن انَس، محمـد بـن اسـحاق، مَکـه ده ابـن جَریـج، کوفـەده سـفیان، بصـره-ده حمّـاد بـن سـالمه، یمـن-ده محمـد بـن راشِـد، مـروده عبـدالله بـن مبـارک، شـام سـوریه-ده اوضاعـی، مصـرده لَـیث بـن سـعد ایدیلـر. اولر ییغگـن اثرلـردن بیزگه

چه فقط امام مالک تؤپلگن «الموطا» کتابی یتیب کیلگن.

اولردن کییین حدیث تؤپلاوچی‌لرنینگ ایکینچی طبقه سی یتیشیب چیقدی. اولر«مُسندلر» مؤلفلری بؤلیب، احمد بن حنبل اولرنینگ مشهور نماینده‌سی ایدی.

اوچینچی هجری عصر، حدیثلرنی تنقیدی اساسده تؤپلب اولرنینگ صحیح‌لرینی ضعیفلریدن اجره‌تیش (سره-لش) راویلرنی ایشانرلی و ایشانچلی ایمسلیکلرینی بیلگیلب آلیش دوری ایَدی. بو دورده آلتی‌ته صحیح کتاب (صحاح سته) دیب اتلگن اینگ معتبر اثرلر مؤلفلری میدانگه چیقدی. اولر امام بخاری، امام مسلم، امام ترمذی، ابو داؤد، نسایی و ابن ماجه ایدیلر. اوشبو آلتی کتابدن اینگ صحیح و قرآن‌دن کییین معتبر دیب قبول قیلینگنی امام بخاری‌نینگ «الجامع الصحیح» اثری حسابلنگن.

بخاری، اؤز اثرینی فقه علمی‌نینگ باب‌لریگه ماسلشتیریب ترتیبگه سالدی. اونینگ اوزی بو حقده شونده‌ی دیگن ایکن: «مین، اوشبو کتابنی آلتی یوزمینگ حدیث ایچیدن اجره‌تیب آلیب، ۱۶ییلده اِونی تاملەدیم و اؤزیم اونی حجّت قیلیب قؤیدیم؛ فربری اَیتیشیچه، او ینه بونده‌ی دیگن ایکن: «هیچ حدیثنی غسل قیلیب ایکی رکعت نماز اؤقیمسدن، صحیح کتابیم‌گه کیریتگن ایمسمن.»

محمد فواد عبدالباقی «اسلام انسکلوپیدیه‌سی»ده یازیشیچه، حافظ دارقطنی بونده‌ی دیگن ایکن: بخاری بؤلمه‌گنده، امام مسلم کیلیب یتیلمسدی. صحیح بِخاری ۹۷ کتاب و ۳۴۵۰ بابنی اؤز ایچیگه آلیب، ابن الصلاح اَیتیشیچه اوندەگی حدیثلر سانی تکرارلنگن حدیثلر بیلن بیرگه ۷۲۷۵ ته‌گه یتیب باره‌دی.

امام بخاری، صحیح حدیثلرنی تنلب آلیشده اوزیگه بیر قاعده‌نی قبول قیلگن ایکن. او حدیث-شناسلیک علمیده «شرطُ البخاری» (بخاری‌نینگ شرطی) دیب اتلگن. اونگه کوره ابن

حجر عسقلانی یازیشیچه، بخاری شونداق حدیثنی صحیح دیب بیلردی که، اونینگ روایتی سلسله‌سیده‌گی برچه راوی‌لرنینگ هر بیری، مشهور بیر صحابه‌گه یتیب بارگونچه، بویوک محدثلر تامانیدن اتفاق بیلن ایشانرلی دیب تصدیقلنگنیدن تشقری، اونینگ سندلریده هیچ قنده‌ی اوزیلیش یوز بیرمه‌گن بؤلسه.

باردی و ایکی راوی یا که اوندن کؤپراق کیشیلر، بیر صحابیدن روایت قیلگن بؤلسه‌لر، هنوز یخشیراق، اما اگر فقط بیر اعتبارلی راوی تامانیدن روایت قیلینگن بؤلسه، اونی هم قبول قیلیش ممکن. شونگه بناً صحیح حدیثنی تنلَب آلیش اوچون، سندلرنینگ بیر-بیریگه باغلنگنلیگی (اوزیلمه‌گنلیگی) راوی‌لرنینگ اعتبارگه ایگه‌لیگینی، شونینگ-دیک، اولرنینگ متنیده و سندلریده ضعیفلیک و باشقه کمچیلیکلر بؤلمسلیگی‌گه اعتبار بیرر ایکن.

منبعلرده ذکر ایتیلیشیچه، امام بخاری اؤز کتابینی توگتگندن کییین، اونی اَیریم حدیث علمی نینگ ییریک وکیللری و اماملری، جمله‌دن احمد ابن حنبل، علی بن مدینی، یحیا بن مِعین‌گه تقدیم ایته‌دی. اولرنینگ همه‌لری، بخاری‌گه تحسینلر اَیتیب، تؤرت حدیث‌دن باشقه برچه حدیثلری تؤغری ایکنلیگی‌گه گواه‌لیک بیره‌دی‌لر.

ابن ابی یعلانینگ اَیتیشیچه، اوشبو کتاب کینگ کؤلمده کوتیب آلینیب، تؤقسان مینگ کیشی اونی امام بخاری نینگ اؤزیدن تینگله‌گن ایکن.

امام بخاری‌گه نسبتاً اَیریم حدیث-شناس‌لر و تدقیقاتچی‌لر انتقاد کؤزی بیلن قره‌ب، اونینگ صحیح کتابیده اَیریم کمچیلیکلر بارلیگیگه اشاره قیلگنلر. لیکن مذکور تنقیدلرنینگ کؤپ قسمیگه، اوشبو اثرنینگ شرحلاوچیلری و باشقه‌لر تامانیدن منطقی جوابلر بیریلیب، کتابده‌گی اویغونلیک و «بخاری شرطی»گه ماس ایکنلیگی کؤرسه‌تیلیب بیریلگن. شیعه عاملری هم امام بخاری‌نی، اوشبو مذهب اماملری و

اهـلِ بیـت (پیغمبراولادلـری) حقیـده حدیثلـر روایـت قیلمه‌گـن دیـبَ تنقیـد قیله‌دیلـر و فقـط گینـه بیـر قطـار حدیثلرنـی حضـرت علـی، امـام حسـن مجتبـا و امـام باقـردن روایـت قیلیشـی یترلـی ایمسـلیگینی ایسـلته‌دیلر. «اسـلام بویـوک دائـرۀ المعارفـی»ده بونینـگ سـببی، جملـه‌دن عباسـیلر دوریده‌گـی اماملرگـه قرشـی آلیـب باریلگـن سیاسـت بؤلسـه کیـره‌ک دیـب تخمیـن قیلینـه‌دی.

لیکـن بونگـه قره‌مسـدن، شـیعه مذهبی‌نینـگ مشـهور منبعلری‌گـه اساسـلنیب شـیعه مُحدثلـری، امـام بخـاری و باشـقه سُـنّی‌لرنی صحیـح کتابلریـدن حدیثلرنـی نقـل ایتیـش رخصتینـی، عمومـی محدثلـردن آلـر ایکنلـر دیـب تأکیدلنـه‌دی. تـورک بویـوک عالمـی حاجـی خلیفـه، «کشـف الظنـون»ده یازیشـیچه بخـاری بیـر روایتگـه کـؤره ایتگـن ایکـن: «میـن پیغمبـر علیـه السـلامنی توشـیمده کوردیـم. اول ذات‌نینـگ حضوریـده تؤختـب قؤلیمده‌گـی یئلپیگیـچ بیلـن اولرنـی یئلپیـب تورگـن ایمیشـمن. بعضـی مُعبّرلردن بـو بـاره‌ده سؤره‌سـم، اولـر مینگـه سـین یالغانلرنـی (اولرنینـگ سـؤزلریدن) کیتکیزگه‌یسـن، دیـب تعبیـر قیلدیلـر. بـو میـن اوچـون تورتکـی بؤلیـب، «الجامـع الصحیح»نـی تؤپلـه‌ی باشـله‌دیم».

اوشـبو کتـاب کـؤپ قِرّه‌لـی موضوعلرنـی اؤز ایچیگـه آلگـن قیمتلـی اثـر بؤلیـب، اطرافینـی بیـر مقـدس قؤتـن (هالـه) قمـره‌ب آلگـن. اونینـگ خصوصیتلـری کینـگ کؤلمـده یاریتیلیـب اؤتیلگـن و جـوده کـؤپ کتابلـر بـو حقـده یازیلگـن. بـو حقـده ابـن حجـر عسـقلانی، عینـی، سُـبکی، خطیـب بغـدادی و باشـقه‌لر تامانیـدن بیریلگـن معلوماتلـر دقتگـه سـزاوار. فریـد وجدی‌نینـگ یازیشـیچه، بعضیلـر اوشـبو کتاب‌نینـگ حدیثلرینـی، عادتـا قـرآن کبـی خیـر و برَکه‌نـی جلـب ایتیـش نیتیـده اؤقیدیلـر. افغانسـتان، پاکسـتان، هندوسـتانده البخـاری ختمـی هـم قرآنکریـم ختمی-دیـک رواج تاپگـن.

منبعلـرده یازیلیشـیچه شـاهرُخ میرزاگـه «حروفیـه» نماینده‌لریـدن بیـری قصـد قیلگنـده، شـاهرُخ میـرزا تیریـک قالـدی. شـونینگ شُکرانه‌سـی‌گه مشـهور عالـم زین‌الدیـن تُرکـه بیـر

قطـار عالـی مرتبه‌لـی کیشـی‌لردن انجمـن توزیـب ختـمِ «صحیـح بخاری»نـی اؤتکـزه‌دی...

***

*

«صحیح بخاری» نینگ شرحلری!

«صحیـح بخاری»نینـگ اهمیـت و اعتبارینـی اونینـگ اوسـتیدن یازیلگـن شـرحلردن هـم انگلـب آلیـش ممکـن. حاجـی خلیفـه (کاتـب چلبـی) «کشـف الظنـون» کتابیـده بـو حقـده مفصـل معلومـات بیرگـن. بروکلمـان عـرب «ادبیـات تأریخـی»ده اونینـگ ۴۳تـه شـرحی بـار دیـب یازگـن بؤلسـه، اهلـوَرد، برلین‌ده‌گـی قؤلیازمه‌لـر رویخطیـده اونینـگ آلتمیش(۶۰)تـه شـرحی بـار دیـب تأکیدله‌گـن.

کارل بروکلمـان «اسـلام انسکلاپیدیه‌سـی»ده بیرگـن معلوماتلرگـه کـؤره، صحیـح بخاری‌نینـگ حاضرگـی قؤللنه‌دیگـن نسـخه‌لرینی بیرینچـی بؤلیـب ترقتگـن عالـم محمـد الیونینـی (و. ٦٧٢هجـری / ١٢٦٠م) بؤلیـب، اونـی مشـهور تیلشـناس عالـم ابـن مالـک (و. ۶۷۲هجـری/ ۱۲۷۳م) یاردمیـده باشـقه کـؤپ معتبـر نسـخه‌لر بیلـن سالیشـتیریب کمچیلیکلرینـی تؤغریله‌گـن. اوشـبو نسـخه، لنـدن-ده ۱۸.عصـر اؤرته‌لریـده و ۱۹۰۸ ییلیـده نشـر ایتیلگـن. شـونینگ دیـک، او بولاقده‌گـی قاهـره تاش-باسمه‌سـیده، دهلـی-ده و مره‌تـه-ده باسـیلیب چیققـن.

اوشـبو کتـاب فرانسـه تیلیـده ایکـی مرتـه ترجمـه قیلینیـب، اونگـه فهرسـت تیارلنگـن، اونینـگ ایکینچـی مترجمـی «ل. پیلتییر» بؤلیـب، او حاشـیه‌لر و شـرحلر مؤلفـی هـم حسـابلنه‌دی.

امام بخاری‌نینگ مذهبی و حکمتلی سوزلری

امام بخاری بویوک مجتهد، محدث، مفسر، مؤرخ و ادیب بؤلگنی اوچون اؤزیگه خاص قره شلرگه ایگه ایدی. اونی دقیق صورتده تؤرت سُنی‌لیک مذهبلریدن بیرارته‌سی‌گه یاکه باشقه بیران مذهبگه منسوب دیب بؤلمه‌یدی. حقیقتده او، اؤزیگه خاص اسلوبگه ایگه بؤلیب، ضرورت توغیلگن چاغده اؤز رأیی‌گه اساسلنیب حرکت قیلردی. بو ایسه، اونده‌گی نبوغ‌نینگ بیر بیلگیسی ایدی.

اَیریم شافعی مذهبی عالملری؛ مثلاً، سبکی اونی شافعی مذهبی عالملری قطاریده و قاضی ابن ابی یعلا ایسه اونی حنبلی عالملری قطاریده حسابله‌گن بؤلسه‌لر، شیخ جمال‌الدین قاسمی دمشقی اونی مستقل یؤنه‌لیش ایگه‌سی دیب اعتراف ایتیشِ کیره‌ک دییدی. دمشقی اونینگ کتابیگه یازگن مقدمه‌سیده ایتیشیچه، امام بخاری عادتاً اؤز فکرلرینی (رأیلرینی) اهلِ سُنت مذهبلری‌نینگ بیرانِته وکیلی یاکه امالری سؤزی‌نَینگ نقلی شکلیده بیان ایلر ایکن.

امام بخاری، کلام علمی وکیللری تامانیدن «فرقهٔ ضالّه»(تؤغری یؤلدن ادشگن گروه) دیب اتلگنِ مذهبلرگه منسوب محدثلردن هم حدیثلرنی اؤرگنگن. مثلاً «خوارج» مُجتهدلریدن بؤلمیش عمران بن حطّان و باشقه‌لرنینگ روایت قیلگن حدیثلری بخاری تامانیدن «الصحیح»دن تخریج ایتیلگن. نَوَوی و ابن حجر عسقلانی‌نینگ فکریچه؛ امام بخاری‌نینگ مقصدی، فقط گینه حدیثلرنی تؤپلش بؤلمه‌گن؛ عینِ حالده، اولردن اؤزیچه خلاصه چیقریشلرینی بیان ایتیشنی هَم نظرده توتگنلر.

بخاری اؤز کتابیده فقط بیر محدث ایمس، بلکه بیر ماهر فقیه-حقوقشناس عالم صفتیده هم کؤزگه تشلنه‌دی. حقوقی معمالر بؤییچه امام بخاری‌گه خاص بؤلگن اسلوب

«فقه البخاری» (بخاری‌نینگ فقهی اسلوبی» دیب اتلگن.

***

*

عقیدوی ماجرا

تؤققیزینچی عصر امام بخاری یشه‌گن دورنینگ بیرینچی یرمیده «مُعتزله» مذهبی کوچیه باریب، اولر برچه اسلام مملکتلریده اؤز غایه‌لرینی ترقتیش بیلن مشغول ایدیلر. اولرنینگ ایریم متعصب وکیللری «خلق قرآن» کبی معمالرنی اؤرته‌گه تشلب، آدملرنینگ اذیت و آزاری‌گه سبب بؤلردیلر. عباسی‌لرنینگ بیرینچی خلیفه‌لری اولرگه قره‌ب یان باسیشلری خلق و اهلِ سنت عالم‌لری اوچون کتّه فاجعه‌لرگه سبب بؤلردی.

مُعتزله طرفدارلری «خدانینگ صفتلری، اونینگ ذاتیدن باشقه نرسه ایمس؛ یره‌تووچی اؤزیدن اؤزی، یعنی ذاتاً بیلووچی، ایشیتووچی، برحیات و قدرتلی بؤلیب، اوشبو صفتلر اونینگ ذاتیدن آرتیقچه حالده ایمس» دیگن عقیده‌نی ایلگری سوررديلر. اولرچه خدانینگ صفتلرینی قدیم و ازلی دیب اعتقاد قیلیش «شِرک» کیلتیریش بؤلیب، «کفر» حسابلنردی.

اما اهل سنت و جماعت، یعنی سُنی‌لر عقیده‌سی‌گه کوره «قرآن» بیرینچی معناده الله‌نینگ نفسی ازلی کلامیدن عبارت. اوشبو جهتدن او، یره‌تووچی نینگ ذاتی ایله قایم، یعنی اونگه تیه‌نگن بؤلیب، «لاهو و لاغیره»؛ (نه اونینگ اؤزی و نه اوندن باشقه) دیگن عباره بیلن افاده‌لنردی.

اوشبو مسئله معتزله بیلن اهلِ سنت آره‌سیده نزاعگه سبب بؤلیب، معتزله بونده‌ی صفتنَی انکار قیلردی، اما سُنی‌لرده اوشبو معنا بیلن «قرآن» ازلی، قدیم و غیرِ مخلوق،

یعنـــی یره‌لمَگندیـــر.

سُـــنی‌لرچه، «قـــرآن» ایکینچـــی معنـــاده حرفلـــردن ترکیـــب تاپگـــن ســـؤزلر، ترتیبگـــه ســـالینگن عباره‌لـــر و حرفلـــر یازیلگـــن صحیفه‌لـــردن عبـــارت بؤلیـــب، شـــریعت تیلیـــده «کتـــاب» و«مُصحـــف» دیـــب اتلگـــن.

عباســـی‌لر دوری عالم‌لـــر و اهالی‌نینـــگ کتـــه مصیبت‌لرگـــه اوچره‌شـــیگه ســـبب بؤلگـــن معمـــا «قرآن»نینـــگ شـــو ایکینچـــی معناســـی بیلـــن باغلیـــق حســـابلنه‌دی.

عباســـی خلیفه‌لریـــدن مأمـــون، معتصـــم، واثـــق ایکینچـــی معنـــاده «قرآن»نـــی مخلـــوق دیـــب بیلگـــن عالم‌لـــر. جملـــه‌دن، امـــام احمـــد ابـــن حنبلنـــی قتّیـــق ســـوَه‌لب، خلیفـــه واثـــق بویـــوک عالـــم احمـــد بـــن نصرالخزاعی‌نینـــگ باشـــینی محـــض خـــدا رضاســـی اوچـــون (؟) اؤز قؤلـــی بیلـــن کیســـیب آلیـــب، بغدادگـــه یوبـــاره‌دی و خلـــق کـــؤزی آســـتیده دارگـــه آســـدیریب قؤیـــه‌دی.

۲۳۴هجـــری ییلی‌گـــه چـــه دوام ایتگـــن اوشـــبو فتنـــه خلیفـــه المتـــوکل دوریگـــه کیلیـــب چیکلنـــدی.

امـــام بخـــاری مذکـــور فاجعه‌لـــی زمانـــده یشـــردی. او بخاراگـــه قیتیشـــی-ده، نیشـــاپور شـــهریگه کیلگنـــده، نهایـــت کـــوپ کیشـــیلر اولاولرگـــه مینیـــب اونـــی

کوتیـــب آلدیلـــر. بـــو کبـــی اســـتقبال اونینـــگ اســـتادلریدن بیـــری بولگـــن یحیـــا الذهلی‌گـــه یاقمـــدی. او امـــام بخارینی کمسَـــیتیش اوچـــون اوز شـــاگردلریدن بیریگـــه اوشـــه زمان‌نینـــگ قلتیـــس مســـئله لریـــدن بولگـــن قـــرآن الفاظـــی مخلـــوق مـــی یـــا کـــه قدیـــم مـــی دیگـــن موضـــوع بوییچـــه اونگـــه ســـوال بیریشـــنی تاپشـــیردی. امـــام بخـــاری‌دن حدیـــث ایشـــیتیش اوچـــون توپلنگـــن کتتـــه بیـــر ییغینـــده اونگـــه بیـــر کیشـــی: «قـــرآن» بیلـــن لفظیمیـــز مخلوقمـــی؟ دیگـــن ســـوالنی بیرگنـــده امـــام بخـــاری ایکـــی مرتـــه ســـکوت قیلیـــب، اوچینچـــی مرتـــه ســـؤره‌لگندن کییـــن، مســـئله‌نینگ نـــازک تامانینـــی بیلـــه توریـــب

مجبوراً: « افعالنا مخلوقۀ و الفاظنا من افعالنا»، یعنی بیزنینگ فعللریمیز مخلوق «یره‌لگندور و الفاظیمیز (سؤزلریمیز) بیزنینگ افعالیمیزدن حسابلنه‌دی، دیب جواب بیرگن ایدی.

یحیا ذهلی، امام بخاری‌نینگ اوشبو سؤزینی معتزله مذهبی‌گه یقین، دیب تعبیر قیلیب، هرکیم بوندن نری محمد بن اسماعیل صحبتی‌گه بارسه، بیز او بیلن سؤزلشمه‌یمیز، دیب اعلان قیلگن ایدی. بو دعوا، اغواگرلیکدن بشقه نرسه ایمس ایدی، چونکه قرآن اوقیلگنده بیزنینگ الفاظیمیز، شونینگ-دیک قرآن چاپ ایتیلگن ورقلری هیچ قچان قدیم بوله‌آلمیدی.

بو سؤزلر امام بخاری‌گه قرشی اغواگرلیکلر اوچون زمین یره‌تیب بیردی. برچه مُخلص‌لر اونینگ اطرافیدن ترقلیب کیتیب، شاگردلریدن فقط امام مسلم او بیلن قالدی. او بخاراگه قره‌ب یول آلدی. بخارا-ده هم شو مسئله کوتَریلگن ایکن. بخارالیک‌لر شهردن تشقریده کتته چادرلر قوریب، اونی کمال اعزاز و حرمت بیلن کوتیب آلدیلر. امام، خلق ایستَگی‌گه کوره اوشه ییرده درس حلقه‌لرینی تشکیل ایتیب، تدریس ایشینی باشله‌دی.

اونینگ بخارادن سورگون قیلینیشی‌نینگ اصل سببلریدن بیری هم منه شو بؤلیشی ممکن. مخالفلر اونی هیچ ییرده تینچ قؤیمه دیلر. یلغوز قؤییشگه اوریندیلر. لیکن بو کبی عداوتلر امام بخاری‌نینگ عدالت و انصاف یؤلیدن آزدیره‌آلمه دی.

{اوشه زمان ذهلی‌لردن بیری بخارا امیری ایدی. او امام بخاریگه خط یازیب، سرایگه کیلیب اونینگ اولادلریگه درس ایتیشینی سوره‌یدی. امام مکتوبنی آلیب کیلگن کیشیگه قره‌ته دیدی: «مین علمنی سرایلرگه آلیب باریب خوار قیلمیمن و ایرکین شکلده آدملرگه درس بیره‌من. اگر امیر و اولادلری علمگه قزیقسه‌لر، درسیم حلقه‌سیگه کیلیب اولتیریشلری ممکن. امیر قدرت ایگه‌سی بولگنی اوچون مینی بو ایشدن منع ایتیشی ممکن. مین ایرته‌گه یره‌تووچی حضوریده دینی وظیفمنی بجره‌آلالمَگنیم

اوچـون عذریمنـی ایتهمـن.»

اونینگ بوجوابی والی‌گه یاقمَدی و امام بخاری رقیبلری تحریکی بیلن اونی بخارادن چیقیب کیتیشگه مجبور قیلدی. او سمرقند یقینیده‌گی «خرتنگ» قیلاغیگه باریب، غالب بن جبرایيل ناملی قریناشلریدن بیری‌نینگ قلعه‌سیگ توشه‌دی. کوپ اوتمی سمرقنددن بیر ایلچی کیلیب سمرقند اهالیسی نینگ ایستگینی بیلدیره‌دی. اولر امامنی سمرقندگه باریشگه دعوت قیلگن ایدیلر. لیکن کوپ اوتمه‌ی ایککینچی ایلچی کیلیب هنوز سمرقند اهالیسی بیر توختم‌گه کیلگنلری یوق دیب خبر کیلتیره‌دی. ایرته‌سی‌گه نیچه کیشی کیلیب برچه سمرقند خلقی امامنی کوتیب آلیشگه منتظرلر دیب، اونی آلیب باریش اوچون شه یله‌نیب توره‌دیلر.

امام بخاری خسته‌لیگیگه قره‌مسدن یوزنگی‌گه آیاغینی قویماقچی بولگنده «امسکونی» (مینی توتینگلر!) دیب اوزیدن کیتته‌دی. اونی بیر جایده یاتقیزیب، نظارت قیلیب توره‌دیلر. او رمضان هیيتی آقشامی۲۵٦ هجری قمری ییلیده حیاتدن کوز یومدی. او ٦۲ یاشگه تولگن ایدی.

امام اسماعیل بخاری علم و حقیقت دشمنلری توطئه و دسیسه‌لری بیلن، غربت و آواره‌لیکده حیات کیچیریب، حدیث علمینی جعل و تحریفدن سقلب، اسلام دنیاسیده قرآندن کیین اینگ صحیح و مقدس کتابنی اوزیدن قالدیردی و بیکس و کویلیک عالمیده حیات بیلن خیرلشدی و خرتنگ قشلاغیده دفن ایتیلدی.} (قول-یازمه فونتیده یازلگنلر بو ییرده تکرار بولگن. یازووچی‌نینگ تکراردن مقصدینی بیه‌آلمَدیم. شونینگ اوچون فونتینی اوزگرتیردیم// داکتر خانکیلدی)

سُویتلر حاکمیتی دوریده اونینگ و باشقه معنویت یلاودارلری مقبره‌لریگه نهایت حرمتسیزلیک بیلن قرلگن بولسه-ده، اونینگ وطنی اوزبیکستان مستقللیککه ایریشگنیدن کیین، بیرینچی پریزیدنت اسلام کریموف تامانیدن اونینگ قبری اوستیده و اطرافیده چیرایلی و عظمتلی بناء قوریلدی. ایککینچی پریزیدنت شوکت میرضیایف تامانیدن شکوهلی بویوک جامع مسجد و امام بخاری مجموعه‌سی قوریلیب اعزاز لندی.

بناء یقینیده زمانوی اُسلوبده امام بخاری مکتبی تأسیس ایتیلگن. مین، اسلام سویلیزتسیه‌سی مرکزی مشاوری

صفتیده اوشبو مکتبگه باریب، امام بخاری فقهی و حدیث-شناسلیک مکتبی بوییچه درس اوتگنمن(بیرگنمن).

مکتب یقینیده، امام بخاری علمی تدقیقات مرکزی قوریلگن. مرکز چیرایلی و کورکملی بناده جایلشگن بولیب، کیریش سالونی دیوارلری و بلند گنبذی امام بخاری حیاتی و فعالیتلریگه تیگیشلی لوحهلر بیلن بیزهتیلگن.

مرکز، یاش عالمشاه واصل زیادوف رهبرلیگیده، مینینگ ممتاز شاگردلریمدن بیری آتهبیک .. همکارلیگیده اسلام دنیاسی عالملریننینگ دقتینی اوزیگه تارتیب، خلق-ارا علمی ییغینلر اوچون زمین یرهتیب بارماقده.

هه، امام بخاری اؤزیگه خاص مذهب و دنیاقرهشگه ایگه ایدی. او نه معتزلیلر یؤلیدن باردی و نه متکلملرنینگ محافظهکارلیکلرینی قبول قیلدی. اؤرنی کیلگنده ایرکین فکرلیکدن تایمهدی، آخرگه چه اؤز عقیدهسینی جسارت بیلن اظهار ایتیشدن واز کیچمهدی.

***

*

امام بخاری نینگ حکمتلی سؤزلری:

منبعلرده کؤرسهتیلیشیچه، امام بخاری شعر یازمهگن، بعضی بیر منبعلرده اونگه نسبت بیریلگن شعرلردن ایریملری نینگ سؤزمه-سؤز ترجمهسینی حرمتلی اؤقووچیلرگه تقدیم ایتهمیز:

آدملر بیلن بغری کینگ بؤلیب یشهگین، انسانلرگه قرهب هورهدیگن ایت بؤلمه!

باشقه بیر نظم پرچه‌سی:

فراغت حالده بیر رکوع عبادت فضیلتینی غنیمت بیل، اَجَلینگ بیردنیگه تؤلیب قالمسلیگینی کیم بیله‌دی.

قنچه ساغ-سلامت آدملرنی کؤرگنمن که، هیچ قنده‌ی دردی بولمسدن، حیاتی بیردنیگه توگب قالگن.

***

*

امام بخاری حقیده اَیتیلگن سؤزلردن:

امام مسلم: گواهلیک بیریب اَیته‌من که، دنیاده سیزگه تینگ کیله‌دیگن کیشی یؤقدیر.

عبدالله بن عبدالرحمن الدارمی: او، بیزنینگ آره‌میزده اینگ عالمیمیز و علم ایزلشده اینگ طلبچنیمیزدیر.

قتیبه ابن سعید: فقیه‌لر، زاهدلر و عابدلر بیلن اؤلتیریشدیم، اوچرشدیم، لیکن اؤزیمنی تنیگنیمدن بویان محمد بن اسماعیل کبی انسانني کؤرمَدیم. او، اؤز زمانیده، صحابه‌لر دوریده حضرت عمرگه اؤخشردی.

عبدالله بن محمد بن سعید بن جعفر: مصرده ایشیتدیم، عالملر معرفت و تقواده محمد بن اسماعیل‌گه تینگ کیله‌دیگن کیشی یؤق دیب سؤزلشردی. مین هم اولرنینگ سؤزلریگه قؤشیله‌من.

ابو بکر محمد بن اسحاق ابن خزیمه: آسمان‌نینگ تگیده حدیث علمی بؤییچه محمد بن اسماعیلدن عالمراق کیشی موجود ایمس.

ابوعیسی الترمذی: حدیث علمیده محمد بن اسماعیل‌دن

عالمراقنی کؤرمه‌دیم.

رجا بن رجا الحفیظ: محمد بن اسماعیل ییر یوزیده یوروچی الله‌نینگ آیتلریدن بیر آیتی‌دیر.

فضل بن عمر الجُرجانی: «صحیح بخاری» آلتین سوویدن باشقه نرسه بیلن یازیلمه‌یدی. کؤک‌نینگ یولدوزلری کبی پارلب توره‌دی...

***

*

امام بخاری روایت قیلگن اَیریم حدیثلر شرحی:

ایندی امام بخاری روایت قیلگن حدیثلردن، بیش حدیثنی تنلب شرحلیمیز!

*حکمتلی شعر و سِحرلی بیان

أبی بن کعب روایت قیله‌دی:

رسول الله)ص(دیدیلر: بعضی شعر حکمتلی بؤله دی.

ابن عمر روایت قیله‌دی: ایکی مُشرک مشرق تامانیدن کیلیب (آدملرگه) معروضه قیلگنلریده، کیشیلر اولرنینگ سؤزلرینی یاقتیریب حیرتلندیلر. اؤشنده رسول‌الله «بعضاً بیان سِحرلی بؤله‌دی» دیدیلر.

ییتتینچی عصرنینگ اَول‌لری، قرآنکریم بویوک تنگری تامانیدن اونینگ سؤنگگی ایلچیسی حضرت محمد (ص)گه یوباریله‌دیگن چاغلر، عربلرده شعر و ادبیات ترقیاتی یوکسک پاغانه‌لرگه کؤتریلگن، سحبان کبی مشهور خطیب و فصاحت

تمثالی، «سبعۀ معلقه» (کعبه دیوارلریگه آسیلگن ییتتی‌ته شاه اثر قصیده) مؤلفلری کبی ییریک ادیب و شاعرلر یتیشیب چیققن دور ایدی.

اؤشنده قرآن آیتلری اؤزی‌نینگ مستحکم ترکیبی، معنوی کوچی، معجزه‌لی اسلوبی، حکمتلی عباره‌لری، یاقیملی قصه‌لری و چیرایلی تمثال‌لری بیلن برچه‌نی حیرتده قالدیریب، عرب دنیاسی‌نینگ بویوک شاعرلرینی تیز چؤکیشگه مجبور قیلگن ایدی.

قرآن-دہ بعضی عروض وزنلریگه تینگ کیله‌دیگن عباره‌لر بار. مثلا: «لن تنالوا البر حتی تُنفقوا مما تُحبون» (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) عروض وزنیده‌گی قسقه آیتلر و جمله‌لر موجود بؤلسه هم، عالملر اتفاق بیلن قرآن شعر ایمس، دیب اَیتگنلر، قرآن آیتلریدن بیریده هم بو نکته تأکیدلنگن.

قرآنکریم سوره‌لریدن بیری، «سورۀ الشعرا» (شاعرلر سوره‌سی) دیب اتلگن بؤلسه هم، اونینگ ۲۴. آیتی‌ده «شاعرلرگه یؤلدن آزگن کیشیلرگه ایرگشه‌دیلر» دیب اَیتیلگن. لیکن برچه عالملر تن آلیشلریچه، اوشبو آیت اسلام دینینی انکار قیلیب، اونگه و اونینگ اساسچیسی حضرت محمد (ص)گه قرشی توریب، اؤز هجوی شعرلری و قصیده‌لری بیلن مسلمانلر روحیه‌سینی توشیریب، الهی دیننی قاره‌لشگه اورینگن شاعرلرگه قره‌تیلگن ایدی. نیگه که، سوره‌نینگ ۲۷.آیتی‌ده ایمان کیلتیریب، یخشی عمل‌لر قیلگن و هر دایم الله یادی بیلن بؤلگن کیشیلر (شاعرلر) مذکور حُکمدن (گمراه لیکدن) استثنا قیلینه‌دی.

امام بخاری اؤز کتابیده روایت قیلگن یوقاریده‌گی ایکی حدیثدن، سؤز-شعر و بیان مقامی یوکسک ایکنلیگی یقال کؤرینیب توره‌دی.

علم، بیان و شعر واسطه‌سی بؤلمیش «قلم»، قرآن-

ده ارداقلنیب، ۶۸.سوره‌نینگ آتی «سورهٔ القلم» دیب قوییلگن. قرآنکریم نینگ اؤزی اونده‌گی مُسجّع عباره‌لر، اویغون و هماًهنگ جمله‌لر، مجازی افاده‌لر، تورلی-تومن لفظی و معنوی بدیعی صنعتلر و گؤزه‌ل بیان اسلوبلری بیلن تؤلیب-تاشگن آیتلری آرقه‌لی، شعردن اوستون توره‌دیگن بیر معجزه ایدی.

حضرت محمد(ص) بیر تاماندن اسلامگه یعنی حقیقت و عدالتگه قرشی دشمنلر تامانیدن یازیلگن قصیده‌لر و شعرلرنی قاره‌لگن بؤلسه-ده، ایکینچی تاماندن حقیقتنی افاده قیلووچی، عدالت طنطنه‌سینی کؤرسته‌ووچی، عالی فضیلتلرنی تلقین ایتووچی حکمتلی شعرلرنی یاقتیریب، هر دایم چیکسیز قیزیقیش بیلن بو کبی شعرلرنی تینگلب و تحسینلب کیلگنلر.

مثلاً صحیح مسلم-ده کیلگنی-دیک، عَمرو بن شرید روایتی‌گه کؤره، آته‌سی اونگه بونده‌ی دیگن ایکن: بیر کونی رسول الله بیلن بیرگه‌لیکده کیته‌یاتگنیمیزده میندن «امیه بن الصلت شعرلریدن بیران نرسه‌نی بیله‌سن می؟» - دیب سؤره‌گنلریده، مین «هه، بیله‌من» دیدیم.

*«اؤقیگین» دیدیلر. مین هم بیر بیتنی اؤقیب بیردیم.

*«ینه اؤقی» دیدیلر. ینه بیر بیت اؤقیدیم.

*«هی-هی»! ینه اؤقی» دیدیلر... شونده‌ی قیلیب، مین (اونینگ شعرلریدن) یوز بیتنی اؤقیب بیردیم.

قیزیغی شونده کیم، امیه بن الصلت جاهلیت دوری‌نینگ شاعرلریدن بؤلیب، شعرلریده یکه خدالیکنی تلقین قیلگن بولسه هم، مسلمان بؤلیش امکانیتی‌گه ایگه بؤلمه‌گن ایدی.

شونینگ-دیک، ابو هُریره روایتی‌گه کوره رسول الله (ص) «لبید»نینگ « الا کُل شیئ ماخلا الله باطل» یعنی (الله-دن باشقه همه نرسه باطل و اساسسیزدور) دیگن شعری، شاعر نینگ اینگ تؤغری و حق سؤزیدور، دیگن ایدیلر.

لبید، جاهلیت دوری‌نینگ شاعری بؤلسه هم، کیینراق اسلام دینینی قبول قیلیب، «قرآن مینینگ اوچون یترلیدر دیب» باشقه شعر یازمه‌یدی.

حضرت محمد هر دایم «شاعرالنّبی» (پیغمبرنینگ شاعری) دیب لقب آلگن حسان بن ثابت خضرمی(۵۴هجری /۶۷۴م)نی، حقیقت‌نینگ اشدّی دُشمنلری بؤلمیش مُشرِکلرگه قرشی، سؤز قورالینی ایشله‌تیشگه ترغیب قیلردی. مثلاً: براء روایتی‌گه کؤره، بنی قُریضه‌نینگ اوروشی کونیده، حسان بن ثابت‌گه قره‌ب، «مُشرک‌لرنی هجو قیلگین، جبرئیل سین بیلن‌دورا!» دیدی. حضرتِ رسول هر دایم حسان حقیده: «الهی، مینینگ تیله‌گیمنی قبول اَیلب، اونی روح القدس (جبرئیل) بیلن قؤللب- قُوتله‌گین» دیب دعا قیلردی.

حسان، اسلامده بیرینچی بؤلیب دینی شعر یازگن شاعر ایدی. اونینگ شعرلری اسلام تأریخی‌نینگ بیرینچی باسقیچی اوچون کته و مهم تأریخی منبع حسابلنه‌دی. اونینگ شعرلری دیوانی نیچه مرته نشر قیلینیب، اینگ یخشیسی ۱۹۰۱م ییلیده‌گی لندن نشری حسابلنه‌دی.

سؤز معجزه سینی نهایت یاقتیرگن بویوک تنگری ایلچیسی‌نینگ حدیثلری، خطابه‌لری شوندق گؤزه‌ل عباره‌لر، بیر-بیریگه متناسب و اویغون توشگن کلمه‌لر و طبیعی افاده صنعتلریدن ترکیب تاپگن کیم، اولرنی اؤقیگن کیشی چوقور مضمونینی انگلَب قانیققن حالده، قنده‌ی‌دیر بیر ایستاتیک تویغولرگه بیریلیب، عجایب معنوی لذت سیزه‌دی. اول ذاتِ با برکات حقیقتسیور و خلقپرور شاعرلر حامیسی صفتیده حتا اؤزلریگه قرشی شعر یازگن کیشیلر اوچون هم کیچیریملی بؤلیب، اولرنی تشویق و ترغیب ایتیب کیلگنلر. بیز بو اؤرینده «بانت سعاد» قصیده‌سی حقیده‌گی عجایب ماجرانی کیلتیرماقچیمیز:

کعب بن زهیر بن ابی سلمی «مخضرمی» یعنی هم

جاهلیت و هم اسلام ʼدوریده یشَب ایجاد ایتگن شاعرلردن بیری ایدی. اونینگ اکەسی بوحَیر (جُبیر) ایمان کیلتیریب، اسلام دینینی قبول قیلگنده کعب اونی ملامت قیلیب، حضرت محمد و اسلام دینی‌گه قرشی توریب هجوی شعر یازگن ایدی. او کییناراق اؤز قیلمیشیدن پشیمان بؤلیب اکەسی‌نینگ مصلحتیگه کؤره، رسول اکرم حضوریگه باریب، «بانت سعاد» نامی بیلن کته شهرَت قازانگن اؤز قصیده‌سینی ۶۳۰م ییل مدینه مسجدیده آن حضرت حضوریده اؤقیب، عذر سؤره‌گن ایدی.

کعب بن زُهیرنینگ اوشبو قصیده‌سی ۵۷ بیت‌دن عبارت بؤلیب، بیرینچی قسمی تشبیب و تغزل (قصیده‌نینگ باشلنغیچ قسمیده سیوگی-محبت و یاشلیک حقیده بیر نیچه بیت) یازگندن کییین، اصل مقصدگه اؤتیشدن عبارت بؤلیب، عرب شعریتیده بوندن ۱۳۶۸ییل مقدم یازیلگن گؤزه‌ل لیریکه‌لردن حسابلنه‌دی.

شاعر، تشبیب‌دن کیین حضرت پیغمبر مدحیگه اؤتیب، اونینگ نبی‌لیک عالی فضیلتلری، یوکسک اخلاقی سجیه‌لرینی وصف ایتیب، اسلام دینی‌نینگ مقامی و اهمیتینی کؤرسته‌دی.

حضرت پیغمبر حضوریده اؤقیلگن قصیده‌نینگ تشبیبیده‌گی اؤخشه‌تیشلر، معشوقه گؤزه‌للیگینی افاده‌لاوچی تمثاللر، سیوگی، محبت، حس، هیجان، ساغینیش و فراق دردی‌نینگ انعکاسی، اول ذاتگه منظور بؤلیب، اؤز یلکه‌لریدن بُرده (کینگ لباس)لرینی آلیب اونگه تحفه قیلگنلری شونی کؤرسته‌دی کیم شعر، انسان طبیعتی‌نینگ حیات طلبیدن کیلیب چیقه‌دی. شونینگ اوچون، هر بیر شخص و هر بیر انسانی جمعیت اوچون انکار ایتیب بؤلمه‌یدیگن ضرورت حسابلنه‌دی.

بیز بحثیمیزنی «بانت سعاد» یعنی سعاد اجرلدی ناملی قصیده تشبیبی‌نینگ بیر نیچه بیتی ترجمه‌سی بیلن

تو گته میـــز :

ســـعاد، مینـــدن اجره‌لیشـــی بیلـــن بوگـــون کؤنگلیـــم تیلبه‌لیگینـــی آشـــیردی، قلبیـــم اونینـــگ محبتـــی زنجیریـــدن قوتیله‌آلمـــه‌ی، دردمندلیـــک بیلـــن اونینـــگ ایزیـــدن بارماقـــده. اجره‌لیـــش چاغـــی و فـــراق تانگیـــده، ســـعاد سُـــرمه‌لی کؤزلـــری بیلـــن حیـــادن ییرگـــه قـــره‌ب تـــورردی و گـــؤزه‌ل کییکلرگـــه اؤخشـــردی.

او، قَیتیشـــیده یاقیملـــی، کیتیشـــیده اینگیچکـــه و لـــرزان بیلـــی بیلـــن جاذبه‌لـــی، اویغـــون و کیلیشـــگن بؤیـــی بیلـــن مفتونـــکار.

اونـــدن کییـــن شـــاعر، حضـــرت رســـول مدحی‌گـــه اؤتیـــب بونـــده‌ی دیـــدی:

حـــق ایلچیســـی، یره‌تووچی‌نینـــگ قیلیچلریـــدن شـــونداق یلنغـــاچ نورلـــی بیـــر قِلیـــچ کیـــم، اؤز پارلشـــی بیلـــن هدایـــت یؤلینـــی یاریتیـــب تـــوره‌دی.

اوشـــبو قصیـــده نهایـــت مشـــهور بؤلیـــب، اونینـــگ اوســـتیدن کـــؤپ شـــرحلر یازیلیـــب، اونگـــه نظیـــره قیلیـــب قصیده‌لـــر ایجـــاد ایتیلگـــن. اولـــردن بیـــری ابوعبـــدالله بوصیری‌نینـــگ مشـــهور اثری«قصیـــده بـــرده» حســـابلنه‌دی.

آخرگـــی ییللـــرده ســـرپل‌لیک اؤزبیـــک شـــاعری غـــلام محمـــد خدیـــم هـــم اونینـــگ ایزیـــدن باریـــب، عـــرب تیلیـــده بیـــر قصیـــده یازگـــن.

***

*

کبیره گناه‌لر

عبـــدالله ابـــن عمـــر روایـــت قیلـــور کیـــم، رســـول الله (ص)

دیدیلر: کبیره گناه‌لر (بویوک اوبالر) الله‌گه شرک کیلتیریش، آته-آنه تامانیدن عاق بؤلیش، آدم اؤلدیریش و ناحق آنت ایچیشدن عبارتدیر.

الله‌نینگ ایلچیسی حضرت محمد (ص)گه انسانلرنی تؤغری یؤلگه باشلب، اولرنی برچه عالی فضیلتلرگه ایریشیش، رذالتلردن (رذیللیک و پستکشلیلردن) اوزاقلشیشگه چقیریش وظیفه‌سی تاپشیریلگن ایدی. قرآنِکریم‌نینگ کؤپ آیت‌لریده اوشبو وظیفه‌گه اشاره قیلینگن.

فضیلت و رذیلت (رذالت) بیر-بیریگه قرشی تورگن ایکی توشونچه بؤلیب، اولرنی اؤز-ارا اجره‌تیش باره‌سیده متفکرلر تورلیچه فکر بیلدیریب، تورلیچه معیارلرنی تکلیف ایتگنلر. شولردن بیری، بویوک فیلسوف سقراط (میلاددن آلدین ۴۷۰-۳۹۹ ییللر)نینگ اوساط نظریه‌سی (اؤرته‌لمه نظریه‌سی)گه بناءً اخلاققه تیگیشلی هربیر عمل‌نینگ افراط و تفریط تامانلری (اؤرته‌چه حددن یؤقاری و اؤرته‌چه-دنِ قؤیی تامانلری) رذالت بؤلیب، اؤرته‌چه حدی فضیلتدیر. مثلا:

«تهوّر» یعنی، حددن آرتیق حسّیاتگه بیریلیب، هیچ قنده‌ی شرایطنی نظرده توتمسدن، ماجرالی ایشلرگه قؤل اوریش عاقبتیده اؤزینی و باشقه‌لرنی خوف-خطرگه قؤییش، شونینگ-دیک «جُبن»، یعنی حددن آشه قؤرقاقلیک طفیلی هیچ بیر ایشگه جُرأت ایتمسلیک رذالت حسابلنسه، بو ایکی جهت‌نینگ اؤرته‌چه حدی «شجاعت»، یعنی فضیلت‌دیر.

شونینگدیک، حددن آشیریب خؤجه-کؤرسینلیک اوچون اصرافگرچیلیککه یؤل قؤییش یاکه امساک (مُمسیکلیک) یعنی آچکؤزلیک بیلن خیر و احساندن قؤل تارتیش رذالت بؤلسه، اولرنینگ اؤرته‌چه حالتی (سخاوت)، یعنی الله راضیلیگی و مستحق انسانلرنی قؤللش اوچون خیر و احسان قیلیش، فضیلتلردیر.

سقراط‌نینگ بو نظریه‌سی عملی حکمت‌نینگ بیر

قسمی بؤلیشی«علم الاخلاق»ده اؤزیگه خاص اهمیتگه ایگه بؤلسه-ده، اَیریم عالملر بعضاً اونگه تنقیدی نقطهٔ نظردن هم یاندشگنلر.

اسلام شریعتی‌ده ایسه، انسانِ توغیلیب اؤسیب حیاتدن کؤز یومگنگه قدر، اونینگ برچه خطّ-حرکتی اوچون یؤللنمه‌لر بیریلیب، هر بیر عمل یره‌تووچی‌نَینگ آلدیده قنچه اهمیتگه ایگه ایکنلیگی، بیشته مقیاس (اولچاو) یاکه بیشته کتاگوریگه بؤلینه‌دی:

۱- فرض یا واجب، بجریلیشی ضرور بؤلیب قرآن، سُنه آرقَلی انیقلنگن عمللردیر. مثلاً، عملی عبادتلر، اؤلکه (وطن) خوف آستیده قالگن چاغلرده اوندن دفاع قیلیش.

۲- سُنت، مسنون، مندوب، یا مستحب، بجریلیشی توصیه ایتیلگن مقبول و ایزگو ایشلر. چنانچه، تورموش قؤریش، صدقه بیریش، خیرو احسان ایتیش و هکذالر.

۳- جایز یا مباح، بجریلیشیگه رُخصت بیریلگن و انسان نینگ اؤز اختیاریده بؤلگن ایشلر. جمله‌دن، ایسته‌گن کسبی بیلن شغللنیش، خاخله‌گن فنینی اؤرگنیش، ایسته‌گن جاییده استقامت قیلیش.

۴- مکروه، رد ایتیلگن یاقیمسیز ایشلر. اَیته‌یلیک حیواننی اؤتمس پیچاق بیلن سؤییش، تورگن یاکه آقر سووگه کثافت و شپریندینی تشلش، ایکولوگیه و یؤللر پاکیزه‌لیگینی بوزیش کَبی‌لر.

۵- حِرام، قطعی صورتده منع ایتیلگن یامان و نفرتلی ایشلر. مثلاً، آدم اؤلدیریش، اؤغریلیک و باسمه‌چیلیک، وطنگه خیانت و اؤلکه خوفسیزلیگینی بوزیش.

بیرینچی و ایکینچی کتاگوریده‌گی عمل‌لرنینگ برچه‌سی خیرلی ایشلر بؤلیب، اولرنینگ بجروو‌چیسی یره‌تووچی

رضاسیگه و تورلی ثوابلرگه ایریشه‌دی. اوچینچی کتاگوریده‌گی عمل‌لر مجاز، یعنی رخصت بیرلگن ایشلردن عبارت بؤلیب، اولرنی بجریش یاکه بجرمسلیک، هر بیر کیشی‌نینگ اؤزیگه باغلیق و قانون دایره‌سیگه کیرمه‌یدی.

تؤرتینچی کتاگوریدن گناه چیگره‌سی باشله‌نیب، بیشینچی کتاگوریده اؤز نهایه‌سیگه یته‌دی. مکروه دایره‌سیگه کیره‌دیگن یاقیمسیز ایشلر اخلاق و آدابگه خلاف قیلمیشلردن حسابلنیب خوفلیک بؤلمسه هم، گناه دیر.

بیشینچی کتاگوری برچه ناروا و منع ایتیلگن ایشلرنی قمرب آله‌دی و عمومن، رذالت دایره‌سیگه کیره‌دی.

شریعت بؤییچه عمومی صورتده جُرم یا گناه ایکی تورگه بؤلینه‌دی.

بیرنچیسی، کبیره گناه‌لر یا کبایر(کته اوباللر). ایکینچیسی، صغیره گناه‌لر یا صغایر (کیچیک اوباللر).

کبیره گناه‌لر یا کبایر یامان و کته اوباللردن عبارتلیگی اوچون نص، یعنی آیت یاکه حدیث متنی‌ده قاره‌لنیب، جزاسی بیلگیلنگن بؤله‌دی. گناه‌نینگ ضرری قنچه کؤپراق بؤلسه، اوشنچه کبیره حسابلنه‌دی. مثلا:

یؤل تؤسرلیک، قراقچیلیک، قتل و هکذالر. بؤلرنینگ همه‌سی اوچون بو دنیاده آغیر جزالر تعینلنگن. آخرتده هم کته عذاب-عقوبتلر بیلگیلنگن. آخرت عذابیدن فقط اؤز قیلمیشیدن پشیمان بؤلگن حالده توبه قیلیب، اونی تکرارلَمسدن، الله دن کیچیریم سؤره‌ش آرقه‌لی گینه قوتولیش ممکن.

صغیره گناه‌لر یاکه صغایر(کیچیک اوباللر) نسبی ماهیتگه ایگه بؤلیب، اؤزیدن یوقاری و کته بؤلگن گناهلرگه نسبتاً صغیره حسابلنه‌دی. مثلا، قتل‌گه قره‌گنده، بیراوگه نسبتاً قؤپال معامله قیلیش، اؤغریلیککه قره‌گنده بیراودن ایشانچ اساسیده آلگن قرضینی وقتیده تؤللَمسدن حیله-نیرنگ بیلن

اونی کیچیکتیریش، شرک یعنی یره‌تووچی‌نینگ بیرلیگی‌گه شُبهه بیلن قره‌ب، ایریم نرسه‌لر یا که آدملرگه سغینیش و الله گه خاص بؤلگن نرسه‌لرنی اولردن طلب قیلیشدن عبارت‌دیر

شِرک، اسلام دینی‌نینگ اساسی قاعده‌سی بؤلمیش وحدت، یعنی بیرلیکنی بوزیش معنیسیده بؤلگنی اوچون کیچیریب بؤلمه‌یدیگن گناه‌لر جمله‌سیگه کیره‌دی.

حدیث-ده، آته-آنه تامانیدن عاق بؤلیش اوچون زمین یره‌تیش هم کته گناه دیب بهالنگن. آته-آنه‌نینگ عاق قیلیشی‌گه اصلیده باله‌نینگ عملی، یعنی اولرگه نسبتا اؤز بورچینی ادا قیلمسدن اؤز علاقه‌سینی بوزیشی یاکه اولرگه اذیت و آزارلر ییکزیشی سبب بؤله‌دی.

اسلام تعلیماتی‌گه کؤره آته-آنه‌نینگ اؤرنی نهایته‌ده یوکسک و حقوقی چیکسیز. حدیثلردن بیریگه «جنت آنه لرنینگ آیاغی آستیده دور» دیب تأکیدلنگن. قرآنکریم‌ده «اگر اولر (آته-آنه‌لر)نینگ بیراوی یا هر ایکاوی‌نینگ قؤلینگ آستیده کیکسه‌لیک یاشیگه ییتسه‌لر، اولرگه قره‌ب «اوف» تارتمه و اولرنینگ سؤزلرینی قَیترمه و اولرگه هردایم ایلیق سؤز اَیت.(۱۷.سوره/۲۳.آیت) دییلگن. چونکه آته و آنه عَایله‌نینگ اساسچیسی و مُربّیسی‌دیر.

هربیر عایله جمعیت‌نینگ ترکیبی قسمی‌دیر. عایله اعضالری آره‌سیده اینا‌قلیک، ایشانچ و حرمت کؤپ بؤلسه، آته و آنه اعزازلنسه عایله شونچه مستحکم بؤله‌دی کیم بو ایش، جمعیت مستحکملیگی اوچون تأثیرچن عامل بؤلیب خذمت قیله‌دی.

حدیث-ده ذکر ایتیلگن قتل یا آدم اؤلدیریش، یره‌تووچی بیرگن حیات نعمتیدن انسانني محروم قیلیش بؤلگنی اوچون مسلمان حقوقیده اینگ آغیر و کیچیریب بؤلمه‌یدیگن جنایت صفتیده قاره‌لنه‌دی.

انسان حیاتی‌نینگ دخلسیزلیگی قرآن آیتلری، پیغمبر حدیثلری و شریعت قانونلری آرقلی تأمینلنگن. اونی قصددن بوزگنلرگه مسلمان حقوقیده «اعدام»، یعنی اؤلیم بیلگیلنگن. قاتلنی او دنیاده هم چیدب بؤلمه‌یدیگن جزالر کوته‌دی.

تؤرتینچی کبیره‌گناه، حقسیز آنت ایچیشدن عبارت بؤلیب، آنت ایچگن آدمنی گناه کولمه‌گی‌گه غرق ایته‌دی. ناحق قسمخورلیک، بیر تاماندن الله آتیگه حرمتسیزلیک قیلیب، اوندن ناروا مقصد اوچون فایده‌لنیش بؤلسه، ایکینچی تاماندن حقیقتگه قرشی‌لیک و واقعلیکنی یشیریشگه اینتیلیش بؤله‌دی و آدملرنی الدش مقصدیده ایشله‌تیلگنی اوچون بویوک گناه حسابلنه‌دی.

کبیره گناه‌لر فقط حدیثده ذکر ایتیلگن تؤرتته گناه بیلن چیکلنمه‌ی، اوندن باشقه هم جوده کؤپ تورلری موجود. حدیثده، یوقاریده ایتگنیمیزدیک، اولرنینگ اینگ یامانلریدن فقط تؤرتته‌سی ذکر ایتیلگن.

***

*

منافقلیک علامتلری

ابو هریره روایت قیله‌دی، پیغمبر علیه السلام دیدیلر: «منافق‌نینگ علامتی اوچته بؤله‌دی-سؤزلشده یالغان گپیره‌دی، وعده بیرگنده، اونگه خلاف ایش توته‌دی، امین (امانتکار) دیب تنیلگنده، خیانت قیله‌دی.»

انسان، اؤز معنوی تاماندن بیلن؛ اینیقسه برچه اخلاقی فضیلتلری بیلن، اؤزیگه خاص یوکسک اؤرینده توره‌دی. ییب-ایچیب، یشش و عاقبتده اؤلیش، برچه جانلی موجوداتلرگه خاص بؤلسه هم، تفکر بیلن ایجاد قیلیش، دنیا یوزینی

معموره‌گه اَیلنتیریب آبادانلشتیریش، علم و فنّی رواجلنتیریب «مدینهٔ فاضله» (یوکسک مدنیتلی جمعیت) قوریش فقط انسانگه تیگیشلی فضیلت و امکانیت حسابلنه‌دی. نیگه که، خالق اونی ییر یوزیده خلیفه (اؤرینباسر) قیلیب یره‌تگن و کرامت (مُکرملیک) تاجینی اونینگ باشیگه قؤیگن.

یره‌تووچی، ازلده فرشته‌لرگه خطاباً «مین ییر یوزیده بیر خلیفه یره‌تکومدور» دیگنده، ملائکه بیر آواز بیلن «ییر یوزیده بوزغونچیلیک قیله‌دیگن و قانلر تؤکه‌دیگن کیمسه لرنی یره‌ته‌سن می؟ حال بوکه بیزلر سینگه حمد و ثنالر اَیتیش بیلن سینی اولوغلیمیز و نامینگنی پاک توته‌میز» دیب تعجبلنگن ایدیلر. اؤشنده یره‌تووچی... «انی اعلمُ ما لا تعلمون» (مین بیلگن نرسه‌لرنی سیزلر بیلمه‌یسیزلر) دیگن ایدی.

اوشنده فرشته‌لر انسان‌نینگ سلبی (منفی) تامانلرینی، یعنی شیطانی خصوصیتلرینی بیلیب ایجابی تامانلرینی، یعنی رحمانی خصوصیتلرینی سیزمه‌گن ایدیلر. اولرگه معلوم ایمس ایدی کیم، ییر یوزیدِه یره‌تگووچی‌نینگ خلیفه‌سی بؤلمیش حضرتِ انسان، البته اَیتیب اؤتیلگن عالی صفتلرگه، یعنی رحمانیَ خصوصیتلرگه ایگه بؤلیشی کیرک ایدی. بو خصوصیتلر سیز انسانگه تاپشیریلگن بویوک وظیفه‌لر بجریلمه‌ی قالیب، نتیجه‌ده حیات‌نینگ رواجلنیشی، ییر یوزیده علم و فن‌نینگ اؤسیشی، عجایب تمدنلرنینگ یوزه‌گه کیلیشی و کائنات‌نینگ بیر قطار سِرّ اسرارلری‌نینگ آچیلیشی امکانسیز بؤلیب قالگن بؤلردی.

حضرت محمد (ص)گه یره‌تووچی‌نینگ سؤنگی ایلچیسی صفتیده انسانی جمعیتنی یوکسکلیک و عالی فضیلتلرگه یونلتیریش وظیفه‌سی تاپشیریلگن ایدی. پیغمبرنینگ اؤزی مینگه معلم‌لیک وظیفه‌سی تاپشیریلگن دیب اشاره قیلگن ایدی. البته، معلم و مر بی همه‌دن اول اؤزی تلقین ایته‌دیگن فضیلتلرگه ایگه بؤلیشی لازم ایدی. قرآنِکریم-ده حضرت پیغمبرگه «درحقیقت، سین بویوک اخلاقیَ فضیلتلر ایگه‌سی

سن» دیب تأکیدلنگنی شوندن دره‌ک بیره‌دی.

مذکور عالی فضیلتلر نیمه‌لردن عبارت؟ اولرنینگ مهملری، یگانه الله‌گه ایشانیش بیلن، اونینگ یؤل-یوریقلریگه صادقلیک، چین سؤزلیک، علم و فن‌گه چنقاقلیک، اؤز سؤزیده توریش، ایشانرلی، آمانتلی، مهر و عاقبتلی بؤلیب، مسکین-عاجزلرگه یاردم کؤرسه‌تیش، برچه انسانلر، اینیقسه اؤز ملتینی، اؤز خلقینی سیویش، وطننی ارداقلب، اونینگ حمایه‌سی اوچون فدایی بؤلیش و باشقه کؤپ فضیلتلردن عبارت ایدی.

اسلام پیغمبری «وطننی سیوماق ایماندن‌دور» دیگن حدیثلری بیلن وطنپرورلیکنی ایمان‌نینگ اجرلمس قسمی دیب بهاله‌گن ایدی.

باشقه بیر حدیثده حق ایلچیسی: «مین اخلاقی فضیلتلرنی بوتونلشتیریش اوچون یوباریلگنمن» دیماق بیلن بیرگه انچه اخلاقی یوکسک فضیلتلرنی اؤز حدیثلریده عکس ایتتیریب، آدملرگه، اولرنی ایگللب آلیب، سلبی خصلتلردن اوزاقلشیشینی توصیه قیلگنلر.

امام بخاری روایت قیلگن یوقاریده‌گی حدیثده، منافقلیک‌نینگ انسانی اخلاق و آدابگه بؤلگن اوچته اساسی بیلگیسی کؤرسه‌تیب اؤتیلگن. *بیرینچیسی شوندن عبارت کیم، منافق کیشی اوز گپیگه هر دایم یالغان اره‌لشتیره‌دی. چین سؤز قدرینی بیلمه‌یدی. چین واقعلیکنی یشیره‌دی، باشقه‌لرگه ضرر ییتکزیشگه اورینه‌دی.

یالغانچیلیک، برچه دین و مذهبلرگه و عموماً اخلاقی مکتبلرده یامان و کیچیریب بؤلمه‌یدیگن سلبی خصلت صفتیده قاره‌لنیب کیلگن. بیر روایتگه کؤره اسلام پیغمبری: «یالغانچی مینینگ اُمتیمدن ایمس» دیگن ایکنلر. مذکور حدیث مضمونینی خواجه احمد یسوی اؤزیگه خاص اُسلوبده قوییده‌گی-دیک افاده‌له‌گن:

الکاذب لا اُمتی دیدی بیلسنگ محمد،

یالغانچیلر قومینی، اُمت دیمس محمد.

*ایکینچیسی «وعده خلافلیک»، یعنی بیراوگه وعده بیریب اونگه خلاف ایش توتیش، اؤز سؤزی اوستیده تورمسلیکدن عبارت. بو ایرلیککه (مردانه‌لیککه) یات خصلت. بو، نفسی ضعیف، اعتقاد و اراده‌سی کوچسیز کیشیلرگه خاص بؤلیب، انسانگه قدرسیزلیک، خوارلیک کیلتیره‌دی.

منافقلیک‌نینگ *اوچینچی علامتی، امانت‌گه خیانت قیلیشدیر.بونده‌ی سلبی خصلت آدم‌نینگ قدر-قیمتینی توشیریب، خلق ایچیده اونی اعتبارسیزلشتیره‌دی. جمعیتدن اونی اجره‌تیب هیچکیم ایشانمه‌یدیگن

درجه‌گه آلیب باره‌دی. بونده‌ی خصلت‌نینگ آدملرده کؤپه‌ییشی جمعیت‌نینگ انقراض و توبنلیک تامان یؤل توتیشی اوچون زمین یره‌ته‌دی. مثال اوچون:

وطننی حمایه قیلیش اولادلرگه چوقور ایشانچ اساسیده امانت دیب تاپشیریله‌دی. شونینگ دیک تورلی اجتماعی خدمتلر، دولت وظیفه‌لری همه‌سی دولت خادملری و خلق وکیللریگه تاپشیریلگن امانتلردن عبارت‌دیر.

بعضاً نفسی توبنلیککه توشگن کیمسه‌لر وطن و خلق آلدیده اؤز مسئولیتینی سئزمه‌ی، اولرگه بیلدیریلگن ایشانچ و تاپشیریلگن وکالتنی سُت اعمال قیلیب، بیر قطار قینغیر ایشلرگه قؤل اوریش بیلن اولرگه ایشانیلگن آمانتگه خیانت قیلگن بؤله‌دیلر. امانتگه خیانت آدملرنینگ شخصی حیاتیده هم اجتماعی حیاتده هم کته ضررلر و خطرلر عاملی بؤلیشی ممکن.

منافقت ایکی یوزلمه‌چیلیکدن عبارت بؤلیب، اؤزینی، یوره‌کده سقله‌گن ایچکی قصد و نیتنلریگه خلاف شکلده بیزه‌تیب کؤرسته‌دیگن کیشی منافق دیب اَیتیله‌دی.

یوقاریده‌گی حدیثده ذکر ایتیلگن مذکور اوچته خصلت منافق کیشیلرنینگ جوده کؤپ سلبی خصوصیتلری جمله‌دن اینگ یامانلری حسابلنه‌دی.

منافق کیمسه‌لر هر بیر جمعیتده موجود بؤلیب، اولرنینگ فعالیتلری نهایت یامان عاقبتلرگه آلیب بارگن تأریخی منبعلرده قید ایتیب قالدیریلگن. بیرینچی اسلام جماعه‌لریده منافقلر جوده کؤپ سلبی رول اؤینب، دولت و آدملرگه جبیره قیلیب بؤلمه‌یدیگن ضررلر ییتیشتیرگن ایدیلر. شو سببلی ایکی یوزلمه‌چی منافقلر قرآنکریم آیتلریده اؤتتیز بیشدن کؤپراق اؤرینده قاره‌لنیب، ماهیتلری آچیپ تشلنگن و اولر تورلی جزالرگه لایق دیب تانیلگن. مثلا، ۴.سوره‌نینگ۱۴۶. آیتی‌ده «البته که منافقلر دوزخ‌نینگ اینگ توبن جاییده بؤلورلر و اولر اوچون مددکار تاپه‌آلمه‌یسن» دیب تأکیدلنه‌دی، ۱۳۸. آیتده «ای محمد! منافقلرگه اولر اوچون الملی عذاب بارلیگینی بشارت بیریب قؤیگیل»، دییله‌دی.

عمر بن خطاب روایتی‌گه بناءً اسلام پیغمبری «مین اوشبو اُمت اوچون حکمت تیلی بیلن گپیریب، اما عملده جبر و ظلم قیله‌دیگن منافقلردن قؤرقه‌من» دیگن ایکن.

صداقتلی و چین سؤزلی بؤلیب، اؤز سؤزی اوستیدن چیقیش و امین آمانتدار بؤلیش شونده‌ی عالی صفتلردیرکیم، چین انسان ماهیتی و کرکتیری‌نینگ کؤزگوسی حسابلنه‌دی. بونده‌ی انسانلرگه هم شخصی حیاتده و هم دولت ایشلری بؤییچه ایشانیب، قیسی بیر ساحه‌ده بؤلمه‌سین، نهایت مهم ایشلرنی اولرگه تاپشیریش ممکن.

مادی و معنوی حیات بیر-بیری بیلن اویغونلشیب رواجلنگن و اعضالری کوچلی ایمان و اعتقادگه ایگه بؤلگن جمعیتده اِیتیب اؤتیلگن عالی فضیلتلرنی تاشووچی انسانلر کؤپه‌ییب باره‌دی و «مدینهٔ فاضله» یعنی دموکراتیک معیارلر و یوکسک معنوی قدریتلرگه اساسلنیب رواجلنگن فقرالیک

جمعیتی و حقوقی دولت قوریش اوچون مناسب شرایط یوزه‌گه کیله‌دی.

***

*

ریاکارلیک و شهرت پرستلیک

جنـدُب روایت قیله‌دی: رسول‌الله ص دیدیلر: هرکیم شهرت قازانیش اوچون عمل قیلسه، الله؛ اونی تشهد شر قیله‌دی. اونینگ عیبلری و یامان نیتلرینی آچیب تشله‌یدی و (هرکیم روی-ریا)باشقه‌لرگه کؤز-کؤز قیلیش نیتی بیلن ایش توتسه، الله، اونگه ریا بیلن بجرگن عملی‌نینگ جزاسینی بیره‌دی.

اسلام تعلیماتی بؤییچه، حقوق یاکه عبادت و اخلاق ساحه‌لریده بیر «اصل» (قاعده) و اساسی معیار صفتیده قبول قیلینگن. بو، هر بیرعمل‌نینگ ماهیت و قیمتی، تؤغریلیگی و ناتؤغریلیگینی بجرگن کیشی‌نینگ نیتی اساسیده بیلگیلش قاعده‌سیدیر. اوشبومعیار پیغمبرنینگ «انما الاعمال بالنیات» (شُبهه‌سیز، برچه عمل‌لرنینگ تؤغری یاکه ناتؤغریلیگی نیَت اساسیده بیلگیلنه‌دی) دیگن حدیثلریده اؤز افاده‌سینی تاپگن.

مسلمان حقوقی تیزیمیده جنایت قصد و نیت بیلن عملگه آشیریلگن بؤلمسه، مثلاً، قاتل‌نینگ آوگه آتگن اوقی تصادف یوزه‌سیدن بیراوگه باریب تیگیب، اونینگ اؤلیمیگه سبب بؤلگن بؤلسه، او «عمدی قاتل» (قصد یوزه‌سیدن آدم اؤلدیرگن کیشی) دیب حسابلنمه‌ی، یوزبیرگن جنایت «قتل خطا» یعنی خطا یوزه‌سیدن صادر بؤلگن قتل دیب اعتبارگه آلینه‌دی.

عبادت و اخلاق ساحه‌سیده هم اوشبو قاعده‌گه کته

اعتبـــار بیریلگـــن. مثـــلاً:

عبادتِ مقصوده (بنده‌نینگ قصدی و اراده‌سی بیلن بجریلیشی

ضـــرور بؤلگـــن عبادتلـــر)، جملـــه‌دن، نمـــاز، رؤزه، حـــج و ذکات، یره‌تووچـــی رضاســـی اوچـــون ایمـــس، بلکـــه باشـــقه‌لرگه اؤزینـــی کؤز-کـــؤز قیلیـــب، اولـــر تامانیـــدن تحســـین و یاقلشـــگه ســـزاوار بؤلیـــش نیتیـــده بجریلگـــن بؤلســـه، بجرووچـــی اوچـــون هیـــچ قنـــده‌ی فایـــده کیلتیرمه‌یـــدی.

تنگـــری اوز ایلچیســـیگه یوبارگـــن بویـــوک کتـــاب قرآنکریـــم‌ده برچـــه بنده‌لرنـــی صـــاف نیتلـــی، چیـــن ســـوزلی، کؤزگـــو کبـــی آچیـــق کؤنگیللـــی بؤلیشـــگه دعـــوت قیلیـــب، ایکـــی یوزلمه‌چیلیکنـــی، باشـــقه لرنـــی الدشـــنی، ســـاخته شـــهرت و اعتبـــار قازانیشـــینی منـــع ایتـــه‌دی. چونکـــه خیـــر و احســـان نامـــی آســـتیده ریـــا و خوجه-کؤرســـینلیک قیلیـــش، باشـــقه‌لرگه منـــت و احســـان یوکلـــش مقصدیـــده بجریلگـــن هـــر قنـــده‌ی ایزگـــو ایـــش، بجرووچی‌نینـــگ نیتـــی خالـــص و الله اوچـــون بؤلمه‌گنـــی ســـببلی قـــرآن افاده‌ســـیگه کـــؤره قـــوروق تـــاش اوســـتیگه یاغیـــب اوتگـــن یامغیردیـــک فیـــض و برکتســـیز بؤلـــه‌دی و

هیـــچ قنـــده‌ی ثـــواب و اجرگـــه ســـزاوار بؤلمه‌یـــدی. قرآنکریم‌نینـــگ ۲.سوره‌ســـی ۲۶۴.آیتـــی‌ده بونـــده‌ی کیشـــیلر حقیـــده قؤییده‌گـــی بیـــان بـــار:

ای، مؤمنلـــر، مالینـــی آدملرگـــه کورســـه‌تیش اوچـــون بیره‌دیگـــن، الله‌گـــه و آخـــرت کونیگـــه ایشـــانمه‌یدیگن کیمســـه گـــه اؤخشَـــب، بیرگـــن صدقه‌لرینگیزنـــی منـــت و آزار بیلـــن یؤققـــه چیقرمنـــگ (بونـــده‌ی ریـــاکار) منافقلـــر یخشـــی عمللـــر قیلدیـــک دیـــب اویله‌یدیلـــر. امـــا قیامـــت کونـــی تاپگـــن و صرفله‌گـــن دنیالریـــدن هیـــچ نرســـه‌گه ایگـــه بؤلمه‌یدیلـــر»... نیگـــه کـــه، روی-ریـــا، خیـــر و احســـان و صدقه‌نـــی باطـــل و بیـــکار قیلـــه‌دی.

بعضـــاً انســـان بایلیـــک آرتتیریـــب، حال-هوســـگه بیریلگنـــی طفیلـــی اؤزلیگینـــی اونوتیـــب، اؤزینـــی برچـــه‌دن یوکســـک و باشـــقه‌لر

تامانیـــدن حرمـــت و اعزازگـــه ســـزاوار دیـــب اویله‌یـــدی، غـــرور و منملیـــک، کؤزلـــری آلدیـــده پـــرده تارتیـــب، اؤزگه‌لرنـــی کؤرالمـــه‌ی قالـــه‌دی. صُنعـــی روشـــده اؤزینـــی تینگیســـیز ســـخاوتلی و کـــرم ایگه‌ســـی قیلیـــب کَؤرســـتماقچی بؤلـــه‌دی.

ریاکارلیـــک و شهرت‌پرســـتلیک فقـــط مـــال و مُلـــک ایگه‌لریگـــه خـــاص بؤلمـــه‌ی، اونـــی تورلـــی کیشـــلرده کؤریـــش ممکـــن. مثـــلا: دیـــن و طریقـــت اربابلـــری بؤلگـــن ریاکارلـــر اؤزگه‌لرنینـــگ دقـــت و اعتبارینـــی تارتیـــش اوچـــون، باشـــقه‌لرگه کؤرســـه‌تیب نمـــاز اؤقیـــش خواجه-کؤرســـین اوچـــون حجگـــه باریـــش و اعتکافـــده اولتیریـــش بیلـــن شُـــغللنیب، حرمـــت و اعتبـــار قازانیشـــگه اورینه‌دیلـــر. علـــم و فـــن اهلـــی، دولـــت اربابلـــری و جماعـــت خادملـــری، آره‌ســـیده هـــم اوشـــبو کســـللیککه چلینگنلـــری اوچـــره‌ب تـــوره‌دی. ریـــاکار شهرت‌پرســـتلر توبـــن مقصدلریگـــه ایریشـــیش اوچـــون حقیقـــی بشـــره‌لرینی روی-ریـــا بیلـــن قیلگـــن خیـــر و احســـان پرده‌ســـی آســـتیده آدملـــردن یشـــیرماقچی بؤله‌دیلـــر. اولـــر اصرافگرچیلیکلرگـــه یـــؤل قؤییـــب «اصـــراف قیلووچیلـــر شـــیطانلرنینگ آغه-اینیلـــری (دؤســـتلری)دورلر» دیگـــن آیـــتِ کریمـــه خطابیگـــه ســـزاوار بؤله‌دیلـــر.

یوقاریـــده ذکـــر ایتیلگـــن قـــرآن آیتـــی و امـــام بخـــاری اؤز کتابیـــده روایـــت قیلگـــن مذکـــور حدیث‌نینـــگ مضمونـــی و مقصـــدی وقتینچه‌لیـــک ۲۸ اکتوبـــر تاریخیـــده اؤزبیکســـتان ریسپوبلیکه‌ســـی پریزیدینتـــی اســـلام کریمـــوف تامانیـــدن قبـــول قیلینگـــن فرمانـــده تـــام معنـــاده اؤز افاده‌ســـینی تاپـــدی.

فرمانـــده تورلـــی تـــوی، مراســـملر، مرحوملـــر خاطره‌ســـی‌گه بخیشـــلنگن تدبیرلـــرده شهرت‌پرســـتلیک، دبدبه‌بازلیـــک، اصرافگرچیلیککـــه یـــؤل قؤییـــش، اؤزینـــی کؤز-کـــؤز قیلیـــش کبـــی ایسکیدن قالگـــن اسارتلر قتتیـــق تنقیـــد آستیگه آلینـــه‌دی و بونده‌ی نامقبـــول حرکتلـــر مقـــدس عنعنه‌لریمیزنـــی آبروســـیزلنتیریش بیلـــن بیرگـــه، یاشـــلریمیز تربیه‌ســـیگه ســـلبی تأثیـــر کؤرســـه‌تیب، کینـــگ جماعتچی‌لیک‌نینـــگ حقلـــی اعتراضلریگـــه ســـببچی بؤله‌یاتگنلیگـــی تاکیدلنـــه‌دی.

اجتماعی اصلاحات بؤییچه تأریخی اهمیتگه ایگه بؤلگن اوشبو فرمانده، آرتیقچه نا اورین اصرافگرچیلیکلرگه چیک قؤییش اوچون تورلی دولت اداره‌لری و جماعت تشکیلاتلری ذمه‌سیگه قطعی و معیّن وظیفه‌لر یوکله‌تیلدی.

بو فرمان، اسلام‌نینگ روحی، چاغنینگ طلبی و ایستکلریگه بوتونله‌ی متناسب بؤلگنی اوچون، اهالی تامانیدن نهایتده کته قیزیقیش و صمیمیت بیلن کوتیب آلیندی. اوشندن بئری، کؤنگیللی روشده عملگه آشیریلماقده و اجتماعی اصلاحاتلر ساحه‌سیده اؤزَ افاده‌سینی تاپماقده.

***

*

علم؛ ایزگولیک منبعی

پیغمبر علیه السلام دیدیلر: «الله هر بیر کیشیگه ایزگولیک ایسته‌سه، اونی دین بؤییچه فقیه (حقوق شناس عالم) قیله‌دی.»

اسلام تعلیماتی ایکی اساسی قسمدن عبارت بؤلیب، *بیرینچیسی عقیدت (عقیده، اعتقاد) و *ایکینچیسی شریعت دیب اته‌له‌دی.

بو ایکی توشونچه آره‌سیده اؤتیب بؤلمه‌یدیگن چیگره موجود بؤلمه‌ی، اولرنی بوتونله‌ی بیر-بیریدن اجره‌تیب بؤلمسه هم، اولر اسلام تعلیماتی‌نینگ اساسی ایکی تامانینی افاده له یدی:

*بیرینچی اته‌مه ایمان و اعتقادگه تیگشلی بؤلگن برچه مسئله‌لرنی قمره‌ب آلیب، عموماً میتافزیکه (طبیعت آرتی، ماورای طبیعت) معمالری، یعنی الله‌نینگ بارلیگی، بیرلیگی،

اونینگ ذاتی و صفتلری، انسانلر تقدیری، قَیته تیریلیش، جنت و دوزخ، قیامت کونیده بؤلەدیگن حساب-کتاب و باشقه کؤپ مسئلەلرنی اؤرگنیشگه اختصاصلشگن بؤلیب، اولرنی تیکشیریش اعتقاد و کلام علمی‌نینگ موضوعی حسابلنەدی.

*ایکیبنچی اتەمه کینگ قمراولی بؤلیب، عملی عبادتلر، اخلاق-آداب نورمەلری و حقوقی مناسبتلرنی اؤز ایچیگه آلەدی. «فقه»، یعنی مسلمان حقوقشناسلیگی علمی شریعت‌نینگ اساسی قسمینی تشکیل ایتیب، کته نظری و ملی اهمیتگه ایگه. حضرتِ پیغمبردن روایت قیلینگن یوقاریدەگی حدیث اسلام دنیاسیده فقه علمی رواجی اوچون تأثیرچن تورتکی بؤلیب خدمت قیلگن. دور طلبلرینی نظرده توتگن فقیەلر اجتهادی و تینیمسیز سعی-کوششلری نتیجەسیده مسلمان حقوقشناسلیگی هر تامانلمه رواجلنیب، دنیانینگ اینگ مکمل و تکاملشگن حقوقی تیزیملریدن بیری صفتیده یوکسک درجەلرگه کؤتَریلگن.

«اصول الفقه»، یعنی مسلمان حقوقی نینگ اساسی منبعلری و میتودولوجیسی و «فروع الفقه» - مسلمان حقوقی‌نینگ ترماقلریدن ترکیب تاپگن اوشبو حقوقی تیزیم، برچه اسلام دولتلری، اینیقسه، عباسی‌لر، قاره خانیلر، غزنویلر، خوارزمشاهلر، تیموریلر و بابری‌لر دولتچیلیگی‌نینگ حقوقی پایدیواراینی تشکیل ایتیب کیلگن و تورکستانلیک عالملردن اینیقسه، اؤزبیکستان حدودیده یشَب ایجاد ایتگن جوده کؤپ فقیەلر، اونینگ رواجیگه اونوتیلمس حصه قؤشیب کیلگنلر.

مذکور دولتلرده عمومن و تیموریلر دولتیده خصوصن فقه علمیگه کته اعتبار قره‌تیلگن. تیموریلرده بو فنگه قیزیقیش شو قدر کوچلی بؤلگن کیم، صاحبقران تیمور اؤز توزوکلریده بو حقده کؤپ گپیریب، مملکتده عدالت اؤرنەتیش اوچون شریعت قانونلرینی عملگه آشیریش بؤییچه قنچه ایشلر قیلینگنینی تأکیدلب اؤتەدی و بابر میرزا، فقهی مسئلەلر بؤییچه «مُبین» نامله بیر منظومه یازیب قالدیرەدی. شونینگ

دیـک، بابری‌لـر امپراتوریـده اورنگزیـب عالمگیرنینـگ نظـری آسـتیده مذکـور دولت‌نینـگ حقوقـی مجموعه‌سـی بؤلمیـش «فتـاوای عالمگیـری» عـرب تیلیـده تألیـف ایتیلیـب، «الفتاوا-الهندیـه» نامـی بیلـن اردو تیلیگـه اوگیریلیـب نشـر ایتیلگـن و انگلیسـلر استیلاسـیگه قـدر، بوتـون هندوسـتان، بابری‌لـر دولتی‌نینـگ حقوقینـی منبـع صفتیـده قؤللنگـن.

تیموری‌لرنینـگ فقـه علمیگـه بونچـه قیزیقیشـلری، اولـر اجتماعـی حیاتـده انسـان حقوقلـری و قانونلـر اهمیتینـی نیچاغلیـک چوقـور توشـونگنلیکلری و اؤز فعالیتلریـده عدالتگـه حامیلیـک قیلگنلیکلریـدن دلالـت بیـره‌دی.

بویـوک دولـت اربابـی امیـر نظام‌الدیـن علیشـیرنوایی، فقـه علمینـی برچـه فنلری‌نینـگ افضلـی و فقیه‌لرنـی اُمت‌نینـگ سـروری دیـب تأکیدلگنـی هـم، مذکـور حدیث‌نینـگ مضمونیـدن کیلیـب چیقـه‌دی:

قیلغان کیشی کسبِ علمدین زحمت ارا،

فقه اؤرگانسون سعی ایله اول محنت ارا،

علم ایچره شرف فقه ده بیل نسبت ارا،

کیم سرور فقیه بو اُمت ارا.

شـونده ی قیلیـب، ۱۴۰۰ ییـل بـورون اسـلام پیغمبـری حضـرت محمـد ص، فقـه علمی‌نینـگ عملـی حیاتـده قنچـه مهـم ایکنلیگینـی اؤز حدیثلریـده کؤرسـه‌تیب بیرگـن ایدیلـر. بوگونگـی کونـده هـم جهـان مقیاسـیده اجتماعـی توزوملرنـی شـکللنتیریش و جمعیتـده عدالـت اؤرنـه تیشـنی اونینـگ واسـطه‌لریدن بیـری بؤلمیـش حقوقشناسـلیک فنلری‌نینـگ اوسـیز تصـور قیلیـش ممکـن ایمـس.

بیـز ایشـانه‌میزکیم، امـام بخـاری کتابیـده روایـت ایتیلگـن پیغمبـر یمیزنینـگ قیمتلـی سـؤزلری هردایـم اؤز علمـی و عملـی

اهمیت و اعتبارینی سقلب باره‌دی...

***

*

حسد، پول و علم حقیده

ابن مسعود روایت قیلدی کیم، پیغمبرعلیه السلام دیدیلر: «ایکی کیشیدن باشقه گه حسد قیلیش روا ایمس: *بیری شونداق کیشیگه کیم، الله اونگه مال و دولت نصیب ایتیب، اونی حق یؤلیده صرف ایتیشگه امکانیت بیرگن بؤلسه، ینه شونداق بیر کیشیگه کیم، الله اونگه حکمت و علم عطا اَیلب، اونی اؤز علمی اساسیدِه قضاوت قیلیش (حُکم چیقریش) و باشقه‌لرگه اؤز علمینی اؤرگَتیش امکانینی نصیب ایتگن بؤلسه.»

حسد سؤزی اوشبو حدیثده مجازا «غبطه» یعنی باشقه لرگه بیربیلگن نعمتنی اؤزی اوچون هم آرزو قیلیش معناسیده ایشله تیلگن. طیّبی، اونی «حسد روا بؤلگنده، شو ایکی اؤرینده روا بؤلردی، دیب تفسیر ایتگن. هر حالده اوشبو حدیثده ایکیته عالی انسانی فضیلتگه دعوت ایتیله‌دی. بیرینچیسی: یره‌تووچی نصیب ایتگن بایلیکنی ناتؤغری یوللرگه ایمس، بلکه حق یؤلیده، یعنی الله رضاسینی جلب ایته‌دیگن، اؤزیگه وطنی و خلقیگه خیر و منفعت کیلتیره‌دیگن یؤللرگه صرف ایتیشدن عبارت‌دیر.

اوشبو فضیلت، پول و دولتنی هدف و مقصد ایمس، بلکه حیات کیچیریش و اونی یخشیلش واسطه‌سی دیب حسابلاوچی عالیجناب انسانلرگه خاص بؤلیب، دنیاپرستلیک و مادیاتگه بیریلیشگه قرشی توره‌دی. حریصلیک بیلن مال و دولت تؤپلب، اونی عینا بخت و

سعادت دیب بیلیش، آدملرنی توبنلیک و روحی توشکونلیککه آلیب باره‌دی و پول‌نینگ {فؤلیگه آسشیلنتیره‌دی}(بو{}نینگ ایچیده‌گی توشونمدیم). آچ-کؤزلیک بیلن پول تؤپلش خصلتی کینگ کولمده، اولکه اقتصادیاتیگه ضربه بیریب، اقتصادی بُحرانگه سبب بؤلیشی ممکن.

عکسینچه، پول و سرمایه‌نی یشش‌نینگ وسیله و واسطه‌سی دیب بیلگن کیشیلر، اؤز بایلیگینی خیرلی ایشلرگه، مثلن مکتب، مدرسه و شفاخانه‌لر قؤریشگه، ایشلب چیقریش واسطه‌لرینی رواجلنتیریش، علم و معرفتنی ترقتیش یؤلیگه صرفله‌یدی. بونده‌ی عالی فضیلت‌نینگ پارلاق مثالی حضرت علیشیرنوایی ایدی. اول ذات هر ییللیک اؤزی‌نینگ ملیونلر درامدیدن فقط بیر- ایکی فایزینی اؤز شخصی حیاتینی تأمینلش مقصدیده قالدیریب، قالگنینی خیریه ایشلر اوچون ایشله‌تردی. حضرت نوایی اؤز حیاتی چاغیده ۳۷۰دن کؤپراق بقعهٔ خیر (منفعتلی جایلر) مثلا: مدرسه، خانقاه، کُتبخانه، کؤپریک، یؤللر قؤردیریب، کانال، کاریزلر قازدیرگنی تأریخی منبعلرده قید ایتیلگن.

او، شرق اویغانیش دوری‌نینگ پارلاق مشعلی صفتیده علم و فن، صنعت و مدنیت رواجی یؤلیده اؤز اولوشینی قؤشیب اؤتگن. مزارشریفده حسین بایقرا بیلن قورگن حضرت علی شکوهلی روضه‌سی وسرپل شهریده قورگن ایککی قبتلی عظمت کوپریک اوشه بنالردن حسابلنه‌دی. شو سببلی انگلیس مشهور شرقشناس و ادبیاتشناش عالمی «ادوارد برون» اونی روم‌نینگ زاده‌گانلریدن بیری، شعر، علم و صنعت حامیسی بؤلمیش «ماسیناس سیلینوس»گه اؤخشته‌دی.

حدیثده تلقین ایتیلگن *ایکینچی فضیلت بو علم و حکمتگه قیزیقیش بؤلیب، اونی اؤرگنیش و ایزلش هر بیر مؤمن-مسلمان‌نینگ دینی و دنیاوی بورچی حسابلنه‌دی.

اسلام تعلیماتیده علم، یشه‌ماق شرطلری‌نینگ ایچیده

اینـگ بیرینچـی اؤرینـده قؤییلگـن. پیغمبـر علیـه السـلام‌گه بیرینچـی مرتـه وحـی یوباریلگنـده، او اوچ مرتـه اؤقیشـگه دعـوت قیلینیـب، قلـم بیلـن علـم اؤرگنیـش واسطه‌سـی صفتیـده قدرلنـه‌دی. اسـتاد حمیـدالله «قرآن»نینـگ فرانسـوی ترجمه‌سـیده؛ قلمنـی، انسـانلرنینگ معرفـت و بیلیـم وسیله‌سـی صفتیـده مقتـش، بیرینچـی وحی‌نینـگ اساسـی نکته‌لریـدن بیـری ایـدی، دیـب تأکیدله‌یـدی.

اسـلام دینینـی علـم و معرفتسـیز تصـور ایتیـش ممکـن ایمـس. اَیریـم غـرب عالملـری، مثـلاً، فرانـس راوزیتیـل: «اسـلام علـم دیمـک‌دور» دیگـن خلاصه‌گـه کیلگنلـر. اگـر بیـز: «علـم اؤرگنیـش، هـر بیـر ایـرکک و عیـال مسـلمانگه فرضـدور» و « علـم ختایـده بؤلسـه هـم ایزلنگیـز». «بیشـیکدن لحدگچـه (توغیلگنـدن اؤلگنگـه قـدر) علـم ایزلنگلـر»، دیگـن حدیثلرنـی نظـرده توته‌دیگـن بؤلسـک، مذکـور حدیث‌نینـگ مضمونینـی چوقـورراق توشـونه‌میز. قرآنکریمـده علـم سـؤزی ۷۷۰مرتبـه‌دن کؤپـراق، عقـل و تعقـل سـؤزی ۴۹مرتـه، فقـه سـؤزی ۲۰مرتـه، فکـر و تفکـر سـؤزلری ۱۹مرتـه تکرارلنیـب، انسـانلرنی علـم اؤرگنیشـگه ترغیـب ایتگـن.

اگـر بیـز قرآنده‌گـی کائناتنـی، اینیقسـه، یـیر و آسـمان، انسـانلر و حیوانلـر، عالَمنینـگ شکللنیشـی، اوقیانوسـلر، دریالـر و انسـانلرنینگ یره‌لیشـی، یولدوزلـر و قویـاش نظامـی حقیده‌گـی یوزلـب آیتلرنـی تیکشـیریب اؤتسـک، اولـر بیلـن حاضرگـی زمانـوی فنلـر آره‌سـیده هیـچ قنـده‌ی قره‌مه-قرشـیلیککه دوچ کیلمه‌یمیـز. ینگـی کشـفیاتلر و ینگـی علمـی معلوماتلـر بیلـن اویغونلیـک قـرآنِ کریم‌نینـگ اؤزیگـه خـاص خصوصیتلریـدن بیریدیـر.

شـونده‌ی قیلیـب، امـام بخـاری روایـت قیلگـن مذکـور حدیثلـر، کتـه حیاتـی اهمیتگـه ایگـه...

و من الله توفیق

پروفیسور سیدعبدالحکیم شرعی جوزجانی

امـام بخـاری نینـگ حقیقـی سیماسـینی کینگـراق اسـلوبده یاریتیـش، اوقالدیرگـن علمـی اثرلرنـی نشـر ایتیـش بیلـن، اولرنـی خلـق ارا مقیاسـده معرفـی قیلیـش مقصدیـده، اوزبیکسـتان دولتـی تامانیـدن اسـاس سـالینگن اونینـگ مقبـره و شـکوهلی مجموعـه سـی، خلـق ارا علمـی تدقیقـات مرکـزی و حدیـث علمـی مکتبـی حقیـده بیرقتارمعلومـات و عکسـلر قوشـیمچه قیلیـب کتابگـه عـلاوه قیلینـدی. مذکورمعلوماتلرنـی تیارلشـده اوزبیـک ویکـی صحیفـه لریـدن فایـده لنیلـدی.